

**ИСМОИЛБЕК
ГАСПРИНСКИЙНИ
ЭСЛАГАНДА ...**

Тошкент
«Turon zamin ziyo»

2014

www.ziyouz.com kutubxonasi

УЎК 821.512.133(092) Гаспринский

КБК 83.3(5Ў)7

Г-28

Исмоилбек Гаспринскийни эслаганда... / Нашрга тайёрловчилар:
Б.Каримов, З.Абдирашидов, Н.Эгамқулова – «Turon zamin ziyo»
нашриёти, 2014, 72 б.

ISBN 978-9943-335-67-7

Ушбу тўпламда XX асрнинг 14-йилда Исмоилбек Гаспринский вафоти муносабати билан ўзбек матбуотида босилган шеърий марсиялар, шеърий таърихлар, турли публицистик мақола ва хабарлар жамланди. Китобда улар шартли равишда “Шеърлар”, “Мақолалар ва хабарлар”дан иборат икки бўлимга ажратилди.

Бу манбалар улкан маърифатпарвар адибнинг ўз вақтида нақадар ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлганини англашга, у инсон тўғрисидаги тасавурларни кенгайтиришига ёрдам беради. Адабий манбаларнинг унча мураккаб бўлмаган тили ўз ҳолича қолдирилди. Китобча Исмоилбек Гаспринский вафотига 100 йил тўлиши муносабати билан нашрга тайёрланди. Кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчилар:
Баҳодир Каримов,
Зайнобидин Абдирашидов,
Нодира Эгамқулова

Тақризчи:
Сирожиiddин Аҳмад,
санъатшунослик фанлари номзоди

ISBN 978-9943-335-67-7

© «Turon zamin ziyo»,
Тошкент, 2014 й.

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИ ВА ГАСПРИНСКИЙ (Сўз боши ўрнида)

Махмудхўжа Бехбудий ва барча Туркистон жадидлари Исмоил Гаспринскийни ўзига устоз деб билди. Уларнинг аксарияти Гаспринский билан шахсан кўришмаган бўлса-да, унинг фаолияти, фикрлари билан бевосита “Таржимон” газетаси орқали жуда яхши таниш эдилар. Уларнинг деярли барчалари 1905 йилга қадар дунё ахволи, мусулмонлар ҳаётига оид хабарлар билан кўпроқ айнан ана шу газета орқали танишдилар. Адабиётшунос Б.Каримов таъкидига кўра, “XX аср бошларида вужудга келган янги ўзбек адабиётининг бир авлоди шу газетани ўқиб улғайди, фикри очилди, миллатни таниди, эркини кўмсади”.

Туркистонлик жадидларнинг барчалари, қозоқ маърифатпарварларидан ташқари, рус мактаби тарбиясини олмай, миллий муҳитда етишди. Улар янги фикрларни Озарбайжон, Туркия, Эрон ва татар нашриётидан, энг кўп, юқорида айтилганидек, Исмоил Гаспринскийнинг “Таржимон”идан олдилар.

Туркистонлик жадидларнинг Гаспринскийга бўлган муносабати унинг ҳаётлигида ҳеч бир манбада очик кўзга ташланмайди. Уларнинг барчалари Гаспринский вафоти муносабати билан нашриётда унга нисбатан ўз муносабатларини изҳор этдилар. Туркистонлик зиёлилар орасида фақат шоир Камийгина Гаспринский ҳаётлиги вақтида унга атаб мадҳия ёзди. Бу 1898 йили бўлган эди. Камий ўз шеърини “Таржимон” идорасига юборади ва унда нашр этишни сўради. Лекин Гаспринский “биродар, жуда гўзал шеър билан бизни ва “Таржимон”ни мадҳ этибсиз. Ташаккур. Муҳаббатномангизни сақлаймиз, лекин газетада нашр қилиш кўлимиздан келмайди. Чунки агар мадҳга лойиқ бўлган бўлсак-да ўз-ўзимизни мадҳ этадиган даражада жасоратимиз йўқ”, деб жавоб берди. Орадан 16 йил ўтиб Камий ушбу шеърини Бехбудийнинг “Ойна”сида нашр қилди. Камий “Таржимон”ни энг мақбул, барча нарсадан хабар берувчи бир мактаб мисоли деса, ноширини тили ўтқир, фасих, ақлли каби сўзлар билан таърифлайди. Гаспринскийнинг вафоти муносабати билан ёзган марсиясида эса, унга нисбатан ҳақиқатгўй, устоди замон, мусулмонлар таянчи, дину миллатга паноҳ каби эпитетларни қўллайди. Бехбудий каби у ва бошқа тур-

кистонлик зиёдилар Гаспринскийга нисбатан “ҳазрат” эпитетини ҳам ишлатадилар. Гаспринскийга нисбатан бу қадар кўп эпитетлар қўлланилиши унинг Туркистон жадидлари орасидаги аҳамияти ва ўрнини қандай эканлигини очикроқ кўрсатади.

Самарқандлик шоир Рожий Гаспринскийга нисбатан янада ёрқинроқ эпитет: “*мужаддиди фикр*”, “*фикрда ва дилда (тилда) муттаҳид*”ни ишлатади. Немис олимаси Ингеборг Балдауф Гаспринскийнинг Туркистондаги бу издоши кримлик устозига нисбатан “*мужаддид*” атамасини балки метафорик маънода қўллаган бўлиши мумкин, деган фикрни билдиради. Балдауф Рожий қўллаган “*мужаддид*” сўзи борасида фикр қилар экан, XX аср бошларидаги туркистонликлар “*мужаддид*”ни асл маъносида тушунганлиги ва айнан шу тушунча Гаспринский билан унинг туркистонлик издошлари қарашларидаги уйғунлик ва қарама-қаршиликларни белгилаш учун бошланғич нуқта бўла олишини айтади.

“*Мужаддид*” атамасининг луғавий маъноси бирор нарсани янгиловчи, эскиси ўрнига янгисини қўйувчи маъносини берса, шаръий истилоҳ бўйича “(аср) янгиловчиси, яъни Ҳадисга мувофиқ, “Ҳар асрнинг бошида Оллоҳ бир кишини юборади ва унинг авлоди диннинг асл моҳиятини етказади”, дейилади.

XIX асрнинг охирига келиб “*мужаддид*” атамаси анъанавий шаръий маънода эмас, луғавий маъносида қўллана бошлаганини кузатиш мумкин. Бу даврда “*мужаддид*” атамаси асл диний янгилавиш эмас, балки унга туртки берувчи омилларни амалга оширувчиларга нисбатан ишлатилди. Бу омил мусулмон давлатини ва халқини ривожланиш йўлига буриш, замонавий илм-фан, санат, алоқа воситаларини қўллаш, бир сўз билан айтганда, мусулмон давлатида дунёвий ислохотларни амалга оширишдан иборат эди. Гаспринский ҳам “*мужаддид*” атамасини айни шу маънода Эрон шоҳи Насриддинга нисбатан қўллайди. Уни давр мусулмон ҳукмдорлари орасида энг билимдони ва маълумотлиси, деб ҳисоблайди. Насриддиншоҳ Эронда армияни ислоҳ қилганлиги, бутун мамлакат бўйлаб телеграф тармоқларини яратганлиги, маориф соҳасида бир қанча ислохотларни амалга оширганлиги ва мамлакатига 40 йил хизмат қилиб, унга янги ҳаёт берганлиги учун “*мужаддиди Эрон*” унвони олганлигини кўрсатиб ўтади.

1 Носириддиншоҳ (1831-1896) – Эрондаги Қожар сулоласининг 4-ҳукмдори. 1848-1896 йиллар давомида мамлакатни бошқарган.

XIX аср охири XX аср бошларида Гаспринскийнинг Россия му- сулмонлари онгида катта ўзгариш амалга ошира олгани ҳисобга олинса, Рожийнинг унга нисбатан қўллаган “*мужаддиди фикр*” атамасини ўринли деб айтиш мумкин. Гаспринскийга туркистон- лик жадидлар орасида “*хурофотга қадам қўя бошлаган... ислом сафларини бошиқадан ислоҳ қилиб, бир интизомга киргизмоқ учун... ораларидаги камчиликларни билдириб, ...ҳақиқий ҳаёт йўлларини*” кўрсатган шахс сифатида қаралди. Унга нисбатан “*дину миллатга паноҳ*” иборасининг қўлланилиши ҳам юқоридаги фикрларнинг ҳосили сифатида қараш мумкин. Фотиҳ Каримий ҳам Гасприн- скийнинг асосий фаолияти диний ишларда эмаслиги, балки адабий соҳада бўлганлигига урғу беради.

Ҳамза Гаспринский фаолиятига нисбатан “*интизом*” сўзини қўллайди. Бу эса ўз навбатида америкалик олим Лаззерини ва Бал- дауфнинг бу борадаги фикрлари ва қилган хулосаларининг тасдиқи сифатида кўриш мумкин.

Гаспринский “*миллат*” тушунчасига ўзига хос талқин берди. У анъанавий исломдаги “*миллат*”ни бир оз чегаралайди ва “*мил- латнинг асосини бир тиллик ва бир дин*” ташкил этишини айтади. Туркистонлик аксар жадидларнинг қарашларида “*миллат*” – ис- лом миллатидир, ҳар бир мусулмон ана шу “*миллат*”нинг аъзоси. Тошкенлик жадидларнинг йўлбошчиси бўлган Мунавварқори ҳам “*миллат*” тушунчасини шу маънода талқин қилди. Унинг миллий матбуотдаги илк мақолаларида “*ислоҳ*” масаласини кўпроқ диний софликка чақириқ сифатида қабул қилиш мумкин. Мунавварқори Туркистон мусулмонларининг ҳақиқий исломдан узоқлашиб ке- тишларига ваъз ва насихат ўрнига маърака қидирган “*ноиб-и Расулulloҳ*” – имомлар, Пайғамбар охириги нафасигача “*миллатим*”, “*умматим*” деб қайғуришини ёддан чиқариб “*миллат нима, шари- ат нима*” билмаган ва эътибор бермаган маҳаллий ҳукмдорларни айблайди. Мунавварқори ҳақиқий исломга зид бўлган “*бидъат*” ишларни “*шаръан ножоиз эканлигини*” халққа билдириши керак бўлган тоифани “*уламо*” деб белгилайди. Исломни соф ҳолига қайтарадиган “*уламо*”гина “*мусулмонларнинг дин ва дунёларига фойда*” келтиришларини таъкидлайди. Мунавварқори “*уламо*” де- ганида замон аҳволидан, сиёсатидан, илм-фанидан яхши хабардор бўлган интеллигенцияни назарда тутди. Мунавварқори ўзининг “*уламоларимизда ҳукумат йўқки, миллат девори раҳналарини ислоҳ*

қилсалар” таклифи билан Гаспринскийнинг “*диний мухторият*”и Тошкентда ҳам жорий этилиши вақти етиб келганлигини кун тартибига қўяди.

Гаспринскийнинг туркий халқлар учун ягона адабий тил, Балдауф ибораси билан айтганда, “*муроса шеваси*” яратишга бўлган ҳаракати ҳам айна юқоридаги “*миллат*” талқинининг маҳсули, деб ҳисоблаш мумкин. Гаспринскийга кўра, “*ушбу икки нарсадан бири йўқотилса*” миллат ўзлигини йўқотади, инқирозга юз тутаяди. Гаспринскийнинг тушунчасига кўра, барча миллатларнинг ўтмиши, келажаги дин ва тилга асосланган. Дин бирлиги қанчалик муҳим бўлса, адабий жиҳатдан тил бирлиги ҳам ўша қадар муҳим ва тараққиёт воситаси ҳисобланади. Гаспринский тил бирлигини ўта муҳимлигини кўрсатиш мақсадида, ҳатто уни бошқа барча бирликларнинг боши ва негизи даражасига олиб чиқди.

Бу жиҳатдан олиб қараганда туркистонликлар орасида биринчи бўлиб Беҳбудий Гаспринскийнинг тил бирлиги ғоясини кенг тарғиб қилди ва қувватлади. Беҳбудий ягона тил борасида фикрлар экан, “*тил бирлигининг фойдалари жуда яхши маълум. Зеро, тил бирлиги дўстлик, муҳаббат, бир-бирига ёрдам ва жипслашувнинг асоси*” деган амалий хулоса қилади. Мавлоно Румийнинг “*Маснавийий маънавий*” асаридан тил тўғрисидаги байтларидан мисоллар келтиради ва Гаспринскийнинг бу борадаги ҳаракатларига Румийнинг фикрлари шараф беришини ёзди.

Гаспринский билан Мунавварқори орасидаги фикрий боғлиқликни турли соҳаларда маҳаллий халқларга озошлик берган 1905 йил Манифестидан кейинги Туркистон аҳволи масаласида ҳам кузатиш мумкин. Гаспринский Россия императори тарафидан 1905 йил 17 октябрида эълон қилган Манифести юзасидан “*Таржимон*”да мусулмонлар учун ўз таклифларини берди. Шу билан бир вақтда империя таркибидаги кичик миллатлар ҳам ўз эҳтиёжларини амалга ошириш учун ҳаракат қилган вақтда Туркистон аҳолисининг “*жонсизлиги*” уни ташвишга солди. Гаспринский Туркистон аҳолисини таҳлил қилар экан, ерлик мусулмонларнинг “*ҳаракатсиз, истаксиз, матлабсиз жон ва товуш асари чиқармай*” туришларининг сабаби “*жонсизликдан эмас, гафлатдан, маорифсизликдан*” деган хулосани беради. Унга кўра, Туркистонда биринчи навбатда вақф ишлари, таълим ва шаръий идоралар ислоҳ қилиниши керак. Туркистонликлар ўлка босиб

олингандан бери жорий бўлган “*ҳарбий идора*” усулининг бекор қилинишини талаб қилишлари керак. Мунавварқори Гаспринскийнинг фикрларига ҳамоҳанг тарзда хулоса қилди. Турли миллат вакиллари ўз миллий ҳуқуқларини талаб қилиб, юртларининг “*ислоҳи*” учун мажлислар ўтказаяётган вақтда тошкентликларни “*ислоҳи мамлакат хусусида... диний ва дунёвий ҳуқуқлар талабиди*” бирор ариза бермаганликларини танқид қилди. Бу хусусда 1905 йил охири 1906 йил бошларида тошкентликлар бир нечта мажлис қилган бўлсалар ҳам ораларида келишмовчилик сабабидан бирор қарор қабул қилинмаган. Мунавварқорига кўра, мажлисда иштирок этганларнинг ҳар бири ўз шахсий манфаатларини кўзлагани сабабидан иш юришмаган. Гаспринский таъбири билан айтганда, туркистонликлар учун “*маълумот керак, маориф керак*” эди.

Туркистонлик жадидларнинг деярли барчаси Гаспринский билан бевосита кўришмаган бўлса-да, унинг асарлари билан жуда яхши таниш бўлдилар ва бу асарларнинг маъноларини тўла ангадилар. Мирмуҳсин Шермухамедов Гаспринский асарларидан миллатпарварлик, миллатни давомли тараққий йўлига солиш фикрларини чиқарса, Ашурали Зоҳирий унинг “Русское мусулманство” брошюрасини таҳлил қилди ва бу Гаспринскийнинг фаолият дастури, қиладиган ишларининг лойиҳаси бўлганлигига урғу берди. Бу китобнинг асосий хулосалари Европа илм ва фикрини мусулмонлар орасига ўз мактаблари ва ўз тиллари орқали олиб кириш, натижада Россия мусулмонларининг ўз адабиётларини вужудга келтириш бўлганлигини ёзди. Туркистонлик жадидларнинг бу сўзлари уларнинг Гаспринский шахсияти ва фаолиятига қизиқишлари катта бўлганлиги ва унинг асарларини муттасил ўқиб борганликларини исботлайди.

Юқоридаги фикрларнинг яна бир далили сифатида Чўлпоннинг илк ижодий даврини мисол қилиш мумкин. Чўлпон XX асрнинг 10-йилларида ёш бўлишига қарамай вақтли матбуотни мунтазам ўқиб борди. Ушбу газеталар орқали Гаспринский, Бехбудийлар тарғиб қилган “*умумий тил*”ни жуда яхши ўзлаштирди. Гаспринский Чўлпон ёзган мактубини “Таржимон”да берар экан, уни ўзи ёзгандан ҳам яхшироқ тилда ёзганлигига ишора қилади ва мактубни айнан, тилини ўзгартирмай нашр қилгани Туркистонда умумий адабий тил кенг ёйилгани ва унга рағбат кучли бўлганини кўрсатади. Чўлпон Гаспринскийдан янги адабиёт нима ва уни

одамларга қандай тушунтириш кераклиги ҳақида сўрайди. Гаспринскийнинг янги адабиёт борасидаги аччиқ ва тушунарли жавоби Чўлпон учун изсиз бўлмади. Унинг 1915 йили эълон қилган “Адабиёт надир?” мақоласи айнан Гаспринскийнинг жавоби таъсирида яратилди. Чўлпоннинг *“адабиёт яшаса – миллат яшар. Адабиёти ўлмаган ва адабиёт тараққийси учун ҳаракат қилмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб секин-секин инқироз бўлур”* деган сўзлари Гаспринскийдан олган “дарс”и самараси деб қараш мумкин. Чўлпон Гаспринскийнинг фикрларидан келиб чиқиб, адабиёт миллатни тараққий эттиришнинг воситаларидан бири, унинг маънавиятини таъминлайдиган омил, деган хулоса беради. XX асрнинг иккинчи ўн йиллигида Туркистон матбуотида ҳам адабиёт, тил миллат учун муҳимлиги ҳақида бир бирига муштарак фикрлар кўрина бошлагани туркистонликларнинг ҳам замон жараёнларига тўла интеграциялашганининг бир кўриниши, деб баҳолаш мумкин.

Чўлпон ҳам бошқа жадидлар: Васлий Самарқандий, Садриддин Айний, Сиддикий Ажзий, Абдулла Авлоний, Тавалло, Рожий, Мулла Шамсиддинқори, Муаллим Хатойй, Мир Сарварлар қатори Гаспринский вафотидан қаттиқ изтиробга тушди ва унга атаб “Маорифпарвар бобомиз муҳтарам Исмоил Гаспринский ҳазратлари ҳақкинда таъзияномамиз” номида марсия ёзди. Гаспринскийнинг “Таржимон”и Чўлпонга нима берганлигини эса у 1930 йилларда ёзган “Кеча ва кундуз” номли романи қаҳрамони тилидан сўзлайди. *“Таржимон” – жадид газеталарининг отаси Исмоил бобойнинг газетаси. Энг эски газет... “Тилда, ишда, фикрда бирлик!” дейди, яъни биз мусулмонлар, турк халқлари, бир фикрда бўлайлик, бир иш қилайлик дейди. Мундан яхши нима бор?..*” Чўлпон ушбу ишларга қўшилган одамлар жадид бўлиши ва номи миллий тарих саҳифаларига ёзилишини ҳам қўшиб ўтади. Чўлпон Гаспринскийнинг фикр ва фаолияти таъсирида бўлганини унинг юқоридаги сўзлари тасдиқлайди.

Гаспринскийнинг адабий асарлари ҳам туркистонлик издошларига айрим мавзуларни ёритишда намуна вазифасини ўтади. Сиддикий-Ажзийнинг “Анжумани арвоҳ” ва “Миръоти ибрат” каби асарлари Гаспринскийнинг айрим асарлари сюжетлари билан ҳамоҳанглигини кўриш мумкин. Ажзийнинг бу икки асари Туркистон цензураси руҳсат бермаганлиги сабабидан 1913 йили Тифлис-

да, форс тилида нашр қилинди. Бу асарларнинг иккиси ҳам назмда ёзилган.

“Анжумани арвоҳ” сюжет жиҳатидан Гаспринскийнинг “Муколамаи салотин” хикоясига яқинроқ туради. Иккала асарда ҳам ўтмишдаги ҳукмдорлар бир ерга йиғилиб мажлис ўтказди ва замон аҳволи муҳокама қилинади. Ажзийнинг бу асарини ўқиганлар ўша вақтда кофирликда ҳам айбланди. Ажзий ўзини ҳимоя қилиш мақсадида халқнинг ва уни тақфир қилганларни нодонликда айблади. “Миръоти ибрат” достонида эса Гаспринскийнинг “Дору-р-Роҳат мусулмонлари” романидаги келажак давлати қандай бўлиши ва техник тараққиёт ҳақидаги қарашларининг садосини кўриш мумкин.

Туркистонлик жадидлар тарафидан Гаспринскийнинг асарлари ҳам таржима қилинди. Унинг “Дору-р-Роҳат мусулмонлари” романини Абдурауф Фитрат 1915 йили форс тилига таржима қилиб нашр этди.

Гаспринскийнинг Туркистон жадидларига таъсири ва туркистонликларнинг унга бўлган муносабатлари ҳақида гапирилганда бир қанча жиҳатларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Рус маъмурияти унга ўта ишончсизлик ва сиёсий жиҳатдан ўта хавфли киши деб қаради ва ҳисоблади. Русларга тобе бўлган маҳаллий ҳукмдорларнинг унга бўлган муносабатларида уларнинг иккиланишлари яққол сезилиб туради. Мамлакатлари ҳудудида бирор амалий иш қилишдан ожизликлари туфайли Гаспринскийнинг ташаббуслари расмий тус ололмади. Туркистонлик зиёлилар эса уни энг юқори даражага кўтардилар ва барчалари ўзлари учун устоз деб тан олдилар. Улар Гаспринскийнинг барча ҳаракатларини Туркистон ҳудудида амалий жиҳатдан жорий қилиш учун ҳаракат қилдилар.

Зайнобиддин Абдирашидов,
филология фанлари доктори

І-БЎЛИМ.

ШЕЪРЛАР

МУЪТАБАР “ТАРЖУМОН” ВА ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙ ЖАНОБЛАРИ ҲАҚҚИНДА

То ўшал кун ўлди оламга намоён “Таржумон”,
Ул замондин то бу дам мақбули инсон “Таржумон”.

Ҳар вақоё² бирла бор ахборлар³дин ҳар кунни,
Этгучи ҳар кимсага маълуму эълон “Таржумон”.

Ҳилму одобу маош⁴у илму фандин ўргатур,
Жой бор десам агар ҳукми дабистон “Таржумон”.

Ношир⁵и газета, Бек Исмоил афандиким эрур,
Чўқ⁶ расо фикру фасих, ҳам забондон “Таржумон”.

Гаҳ насойиҳ гўстаруб одамни гирён айлағай,
Гаҳ латойиф бирла айлар шоду хандон “Таржумон”.

Ўкумокда фойда йўқдур демак, лозим дагил⁷,
Ўқуғайсиз наъфи чўқ, албатта, ёрон, “Таржумон”.

Ҳар ҳуруфи гул каби, ҳар нуқтаси ғунча мисол,
Уш тамошо истаянларга гулистон “Таржумон”.

Эй Камий, сўз мухтасар қилким, басират аҳлина,
Ҳосили ибрат эрур сар то бепоён “Таржумон”.

Каримбек Камий

2 Воқеалар.

3 Хабарлар, янгиликлар, маълумотлар.

4 Яшаш, ҳаёт тарзи.

5 Нашр этувчи, чоп этувчи.

6 Жуда, кўп.

7 Эмас.

МАЪРИФАТПАРВАР БОБОМИЗ ИСМОИЛ ҒАСПИРИНСКИЙ ҲАЗРАТЛАРИ ҲАҚҚИНДА ТАЪЗИЯНОМАМИЗ

Муттако⁸и аҳли ислом эрдингиз,
Миллатимиз йўлида жон эрдингиз.

Эй бизи уйғотгучи устодимиз,
Ифтихори равнақи исломимиз.

Эскиларни қилдингизким тор-мор,
Жойингиз жаннатда бўлсун барқарор.

Олтмиш бешда сиза етти ажал,
Бу ажал нўш этказубдур бемаҳал.

Миллатнинг порлоқ чироғи ўчти, оҳ.
Биз жужук⁹ларни бобоси кўчти, оҳ.

Эй Ҳамидий, қил дуони доимо,
Васфингга ожиз эрурмиз оху оҳ.

Ҳамидий(Абдулҳамид Чўлпон)

8 Таянч.

9 Бола, ёш бола.

**АДИБИ ЗАМОН, НОШИРИ “ТАРЖУМОН”
ИСМОИЛБЕК ҒАСПРИНСКИЙ ЖАНОБЛАРИНА
ТАЪРИХ**

Йиғла, миллат қон тўқуб, айлаб наволар йиғлагил,
Исмоилбек руҳина қилғил дуолар, йиғлагил.

Чок-чок айла яқонг, қон тўк кўзингдин тинмайин,
Алиф қаддинг дол этиб, ушлаб асолар, йиғлагил.

Асри оламда якто¹⁰ эрди гўё ул адиб,
Кетти дунёдан бу қун, қил можаролар, йиғлагил.

Бир саодат юлдузи бу гунбади деворидан,
Ўчти билмам, не сабаб деб ҳам ҳаволар йиғлагил.

Бил, ёруғ вермақда ул ой барчага бирдек эди,
Бас, кусуф¹¹а ўгради, шоҳи гадолар йиғлагил.

Махрум ўлдинг сен ғуборидан бу қун, қилғил фиғон,
Тобмаюрсан гардини, эй сурмасолар, йиғлагил.

Миллат, эмди ажрадинг сен ҳам дурри ноёбдан,
Ташла эмди, тут аза, кайфи сафолар, йиғлагил.

Исмоилбек Ғаспринский эдилар ном, бил,
Ёд этиб исмин ани, ақли расолар йиғлагил.

Бир адиб эрди бизи миллат аро олий насаб,
Бўлди ғойиб кўздин, эй бахти қаролар, йиғлагил.

Ўтиз олти йил, кўринг, миллатга хизмат айлади,
Кетти олами фонийдин, айлаб садолар, йиғлагил.

Таърифин ёзмоқ биза мумкинмидур, Турон эли,
Муттасил ёзғон билан бўлмас адолар, йиғлагил.

10 Бир дона, ягона.

11 Қуёш тутилиши. Бу ерда ғойиб бўлди маъносида.

Кўрсатуб йўл бизлара кетти ўзи билмам қаён,
Биз жужуқларға қўшул, келгил оталар, йиғлагил.

Миллато, ҳақдин тила қолғонлара сабру жамил,
Амр ҳақдур бу қазо, кел, бўл ризолар, йиғлагил.

Ёзди таърихинг “Тавалло” дониш аҳли то кўруб,
Кел, чиқар исқот анга “ёзуб наволар йиғлагил”.

Тўлаган Хўжамёров (Тавалло)

МАРСИЯ

У қаро кун тушди қайдан, боғу бўстондан жудо,
Сабр дилдан, чора қўлдан, даҳр¹² Лукмондан жудо,
Нур кўздан, тоб тандан, дард дармондан жудо,
Тир ёдан, сайд жондан, сийна қалқондан жудо,
Ғунча гулдан, гул тикондан, сабза райҳондан жудо,
Ниша бўстондан, садафлар абри найсондан жудо.

Оҳ! Миллат етди бу дам қайғулик, ғамлик замон!
Тегди оғзингга ҳалокат тоши эмди тўла қон!
Дод қил даври фалақдан ботди хуршиди жаҳон!
Мотам айла, оғласун аҳволингга ҳар инсу жон!
Кўк сори учди Масиҳо жисмлар жондан жудо!
Яъни, такрори тараққий мурғ¹³и шабхондан жудо!

Бодаи дониш тўкулди, талх ўлди айши ком,
Кеча битмай, кундуз ўтмай, қайтадан субҳ ўлди шом,
Гуҳари матлаб ушади топайин қиймат тамом,
Сўзи хижрон бирла қолди ёру дўсти хосу ом,
Бўлди зулмат кечаси шамъи шабистондан жудо,
Яъни, дониш кишители зор бўлди деҳқондан жудо.

12 Замон, аср.

13 Куш.

Эй фалак, чархинг бузулсун, дод! Дастингдан сани,
Ҳеч гулшан ўлмаса обод! Дастингдан сани,
Топмаса ҳеч кас омад, фарёд дастингдан сани,
Барча илм ўлғуси барбод дастингдан сани,
Йўк илқдан бўлмаган мақсуд дармондан жудо,
Осмон моҳпорасиндан, арзу рухшондан жудо.

Кўрмадинг дунёда миллат дардидан бошқа ҳузур,
Топди қиблату-л-мавт амроз¹⁴ингни асрори зухур,
Хидмадинг ҳаққи ёғсун қабри аждодинга нур,
Ажрлар айлаб ато сабран жамилан ул ғафур,
Қилмасун ҳақингда авлодингни эҳсондан жудо,
Яъни, доим хидматини нашри ирфондан жудо.

Оҳ!.. Бўлдинг тиғсиз миллатга қурбон, алвидо!
Боргоҳи Ҳақға қилдинг тухфаи жон, алвидо!
Равзайи Аҳмадга ўлдинг руҳи меҳмон, алвидо!
То қиёмат баҳри раҳмат сенга тўфон, алвидо!
Ўлмасун доим мазоринг нури Раҳмондан жудо,
Ўлмагил ҳаргиз беҳиштда ҳури ғилмондан жудо.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

МАРСИЯ

Уч юз миллион аҳли ислом бу муқаддас миллате,
Бош бўлубон онлара сиз қилдингиз хуш даъвате.

Нашра бошлаб “Таржумон”ни ул замонда беҳатар,
Сийму зар ҳам жону дил бирла қилибон сиз шижоат ғайрате.

Қанча мушкул кўрсангизда, сиз ани роҳат билиб,
Тарк этмай қилдингиз бизлар учун бу хизмате.

Ўтуз ики ёшга кирди бу газета “Таржумон”,
Бу орада кўрмади ҳеч кимсадан бир тухмате.

Бул бизи уйғотгучи бўлди сабаб ёлғиз қалам,
Бу қалам бизларни қилди сиз ила ҳамсухбате.

Бу кичик Боғчасарой сизни туфайлингиз учун,
Бўлди маълум барчага Маскўв каби ҳамшухрате.

Ногаҳон келди ажал нўш эттингиз рози бўлуб,
Қилдингиз дору-л-фанодан охиратга рихлате.

Гарчи ўлди десаларда фи-л-ҳақиқат сиз ҳаёт,
То қиёмат исмингиз қолди бу шаъни шавкате.

Маърифат йўлида қилган хизматингиз ажр ила,
Жонингизни айласун ул Ҳақ таоло жаннате.

Бул мусулмон ҳамасига сиз эрур устози гул,
Бу каби шогирдлара ҳеч кимса қилмас шафқате.

Оҳ ким, ғайри оз дуо қилмоқдин ўзга чора йўк,
Қалбимиздан кетмагайдур бу муқаддас хизмате.

Эй Хусайнхўжа, дуо қил! Ҳам қилайлик кўб дуо,
Нашр бўлсун “Таржумон”и асрларча муддате.

Сўрсангиз таърихин мезон ўн икки жума кун,
Олтимиш беш ёшида Боғчасаройдан рихлате.

Хусайнхўжа Саодатий

МАРСИЯИ УСТОЗ ИСМОИЛБЕК ЖАНОБЛАРИ

Ҳеч кима раҳм этмайин, эй бевафойи пиразол!
Неча доноларни сен умрига етқурдинг завол.
Исмоилбек Ғаспринский эдилар бемисол,
Қилмайин илмин риоя, айладингми поймол?
Телеграм олдук шу дам, бас қилдилар деб иртихол¹⁵.

Йиғла миллат, қон тўқуб, бул йиғламакнинг вақтидир,
Кетти олам асридан, деб фиғонингни ошур.
Ачиғ-ачиғ йиғламак, бас, энди бизларга зарур,
Қарши олинг сиз ҳам эй, туруб, аҳли кубур.
Кўзларингиз равшан ўлғай токи кўрганда висол.

Ўн иккинчи сентябрда жумъа кун воло гуҳар,
Алвидоъ, деб ул бобомиз охират қилмиш сафар,
Кун тутулди, хира ўлди, вахмдин бокти қамар,
Деб ҳамоно телеграм бирдан биза верди хабар,
Оҳ, эшитгач рихлатин, бўлдук ҳам афсурда ҳол.

Эй саодат юлдузи, ботдинг қаёнга сен бугун,
Хира ўлди барча олам, билмадук биз тунми-кун?
Эй адиблар сарвари, вей соҳиби илми ладун!
Қайда кетдинг бизни ташлаб, кони эй илми фунун?
Сендан ажраб аҳли ислом ўлдилар афсурда ҳол.

Дохил ўл жаннатга, эй, ислом элининг раҳбари,
Сен эдинг олам аро миллатни бул сардафгари.
Ёш тўқуб айлар дуо бу кун ҳам аёшу қари,
Чорласунлар деб сани ики жаҳон пайғамбари,
Кел бери, деб қўл тутуб ҳам онда кўрсатсун жамол.

Ўтуз олти йил чиқуб номи газетинг “Таржумон”,
Айлади аҳволи миллатни ҳамон бир-бир баён.
Кўзга суртуб ўқур эди жумлайи пиру жувон,
Ношири кетдиму деб, кўргилки барча мусулмон,
Дам-бадам ўйлаб сани бўлди ажаб ғарқи хаёл.

15 Кўчиш. Бу ерда ўлим маъносида.

Эй шарофатли бобо, олам эли сандан нажил,
Бил ризо бўлмоққа сандан бу тараққиймиз далил.
Хизмат этдинг миллати ислома тинмай шунча йил,
Биз тилармиз эмди қолғонларга деб сабри жамил.
Ноил ўл Ҳақ раҳматига соҳиби ширин мақол.

Ҳар қазоя сабр этингизким, Худонинг хоҳиши,
Бормукин дунёда қутулган ўлумдин бир киши.
Фавти учун жумлаи ислом аҳли айлаб нолиш,
Эй “Тавалло” сабр эт эмди бу қадар они ёниши,
Таърихи фавти учун “мағфур бобо” зу-л-жалол.

Тўлаган Хўжамёров (Тавалло)

БУЮК БОБОМИЗНИНГ МУСИБАТИЛА ПАРИШОН ЎЛАН ХОТИРДАН БИР НЕЧА ПАРИШОН ШЕЪРЛАР

Хузуна душдук қавм! Исмоил мирзодан жудо,
Миллато! Қолдук ятим ул ҳадди аълодан жудо,
Эй кўнгуллар, қон ўлунг! Эй чашмлар қон оғлангиз!
Руҳи авлодан жудо, нури мусаффофан жудо.

Қалби миллатдир муқаррар, турбайи покинги санинг,
То қиёмат ҳисси миллий ўсдурур хокинги санинг,
Эй буюк устоз! Тухм¹⁶и илму фану маориф,
Олами ислома сочди файз идрокинги санинг.

Бир ўзунг биз миллати ислома фарёд айладинг,
Банди ғафлатдан заволли халқи озод айладинг,
Сўйладинг, ёздинг, қолишдинг¹⁷ ҳеч маънос ўлмадинг
Юрғу ер вайроная дўнмишди обод айладинг.

Қўжа¹⁸ бир миллатга ҳаб¹⁹ парво эданингдир санинг,
Боқийёт солиҳотингдир, нишонингдир санинг,
Ўлмадинг, ўлмак санга йўқдирки, фикринг боқийдир,
Ҳар ёзан, ҳар сўйлаян абр²⁰и таржимонингдир санинг.

Бошладинг ҳар ишни еткурдинг онинг анжомина,
Оқибат умринг эришди хайр ила итмомина²¹,
Холисаниллоҳ қилдинг саъй миллат йўлина,
Восил ўл тангри таолонинг буюк инъомина.

Садриддин Айний

16 Уруғ.

17 Ишладинг, меҳнат қилдинг.

18 Улуғ, буюк.

19 Ҳар доим.

20 Кўз ёши.

21 Поёнига, охирига.

**ҲАҚОЙИКИ ОГОҲ, МАОРИФИ ДАСТГОҲ,
УСТОЗИ ЗАМОН СОҲИБИ “ТАРЖУМОН”,
ЖАНОБИ ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИНИНГ РУҲИ
ПУРФУТУҲЛАРИНА ИТТИҲОФ**

Бас, чекуб, аҳбоблар, юз оҳ бирлан минг фиғон,
Йиғлангиз, кўздин оқузуб ёшлар ўрнига қон.

Водариғо, мотами ким бўлди, билдингизму сиз?
Мотами бир зоти олийкадрдур, эй дўстон.

Олти ҳарф илан мураккаб келди номи сомеъси,
Яъни Исмоилбек мирзо эди фарди замон.

Ул эди аввал маориф йўлига қўйғон қадам,
Ул эди комил адибу ҳам муҳаррири “Таржумон”.

Жумлаи ислом элиға раҳбару устоз эди,
Барча шогирдонина эрди атодек меҳрибон.

Эрди ул зоти мукаррам дину миллатга паноҳ,
Эрди ул зоти муаззам муқтадо²²и мўъминон.

Ҳадду ғоятдин фузундур мадҳу авсофи анинг,
Айтайин ман қайси бир васфи жамилини баён.

Саҳл²³ сонманг бу мусибатни, аё хурду бўзўрг,
Жумлаи ислом элиға бу мусибатдур қалон.

Сўзни айлаб мухтасар соли вафотин сўлагил,
Рухина ихлос ила бўлуб, Камий, фотиҳахон.

Соғ эдуб авлоду аҳфодина вер сабру жамил,
Жойини жаннатда қилғил, эй Худованди жахон.

Олти ҳарфи номидин уч ҳарфи охир маҳв ўлуб,
Ғаспринский эрур таърихи фағти бегумон.

Каримбек Камий

22 Йўлбошчи.

23 Осон.

АДИБИ ШАҲИР ИСМОИЛБЕК РУҲИНА

Эй миллатнинг бобоси, буюк нуктадон эдинг,
Миллат холина душунан таржумон эдинг,
Эрдинг адиби комилу соҳиби лисон эдинг,
Ислом оламина гўзал меҳрибон эдинг,
Миллат ишина ҳаб чолишуб ишлагон эдинг,
Ҳақ раҳматиға лойиқу жаннатмакон эдинг.

Тўлсун худони раҳматиға марқадинг сени,
Дўнсун саройи мағфиратға маснадинг сени,
Ўзгармади ўланча гўзал маслакинг сени,
Савқ этди илма бизни бутун ғайратинг сени,
Аслинг кримлик эрдинг, улуғ зодагон эдинг.
Ҳақ раҳматиға лойиқу жаннатмакон эдинг.

Ҳақ жонга солди ҳасрат ила яъс²⁴а мотаминг,
Ғайб этди шонли бир кими Ислом оламинг,
Дунёдан учди охирата руҳи пурғаминг,
Бўлсун беҳиштда хур ила ризвон ҳамдаминг,
Миллат ишида қартаюб²⁵он чарчагон эдинг,
Ҳақ раҳматиға лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёга сенча доҳийи донанда келмагай,
Фарёда сенча булбули хонанда келмагай,
Сандек фатонат аҳли, метин банда келмагай,
Фиёл ичинда сен каби бофанда келмагай,
Бизларни нури маърифата бошлагон эдинг,
Ҳақ раҳматиға лойиқу жаннатмакон эдинг.

Эй соҳиби лисон, фасоҳатли, эй нажиб!
Устоз эдинг, муаллим эдинг, бизга, эй адиб!
Нотик эдинг, муҳаррир эдинг, энг буюк ҳатиб,
Нутқингдан ўлди миллатинг афроди бенасиб,
Оби ҳаёт барча лаби ташнагон эдинг,
Ҳақ раҳматиға лойиқу жаннатмакон эдинг.
Дунёга келса ҳар киши, бир кун қилур сафар,

24 Умидсизлик.

25 Кексайиб.

Ҳар жисм ўлур, жаҳонда фано, ишта номвар,
Лекин сенингча шаън ила кетокға ким етар?
Майдони маърифатда топар сенча ким зафар?
Эрдинг ғаюри Рустами Исломиён эдинг,
Ҳақ раҳмати на лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёда ҳар ким ишласа, хайр ишта ном олур,
Оламда қанча юрдими, элдан салом олур.
Дунёдан ўтса жисми кетар, исми ком олур,
Ўлган сўнг анга ҳар киши тилга калом олур,
Усто ди халқу давлати соҳибнишон эдинг,
Ҳақ раҳмати на лойиқу жаннатмакон эдинг.

Айт ҳасратингни эмди ҳузури паямбара,
Чекгон ғамингни сўйла у Ҳодийи акбара,
Биздан шикоят айла боруб руҳи сарвара,
Бир нутқ сўйла биздан ўшал шоҳи раҳбара,
Сўз сўйламоқға нотиқу ҳаб қаҳрамон эдинг,
Ҳақ раҳмати на лойиқу жаннатмакон эдинг.

Абдулла Авлоний

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИҒА

Эй, хуттаи жаҳолата толе ўлан адиб,
Азм айладингми олами болоя, ё ҳабиб!
Равнақи тароз саҳнаи кўнгил эдинг, ото,
Эй миллатинг қулубина бахш айлаян зиё!
Ўлмок бу навъи, аҳли хирад дер ҳаётдур,
Миллат гамила хаста ўлан пири раҳнамо.
Жисминг агарчи хоки ниҳон ўлди, йўк ниҳон,
Рухинг қулуби миллата, бир барқи жонфишон.
Миллат кўзини очмоға саъйи балиғ эдан,
Нашри жарида ила, ўлан танға жон веран.
Таъсиси мактаб узарина жавру жафо чеккан,
Жисминг агарчи хоки ниҳон ўлди, йўк ниҳон,
Рухинг қулуби миллата, бир барқи жонфишон.
Эй муддаони халқа тушундургон устод!
Ҳар кимға, раъйу фикри суюндургон устод
Илму фунун, жужуклара билдургон устод!
Жисминг агарчи хоки ниҳон ўлди, йўк ниҳон,
Рухинг қулуби миллата, бир барқи жонфишон.
Озод, хомасила чекан ҳар тараф қалам,
Ул қахрамон сафҳаи таҳрир, билрақам.
То ҳашр боқийдур асаринг, бўлмадинг адам,
Жисминг агарчи хоки ниҳон ўлди, йўк ниҳон,
Рухинг қулуби миллата, бир барқи жонфишон.
Ҳайя ғалал-фалаҳ деган кас ҳаётдур.
“Рифъат²⁶” ҳаёт, Сабри²⁷, ҳаёту-л-ҳаётдур.
Жисминг агарчи хоки ниҳон ўлди, йўк ниҳон,
Рухинг қулуби миллата, бир барқи жонфишон.
Этмаз тасодиф эмдиядек санча кордон!
Кутби замон мужаддид²⁸и афкор ину он.
Эрдинг бу даври маърифата, соҳибқирон,
Эй фикру дилда мутаҳҳид, эй ишда паҳлавон!

26 Рифъат Исмоил Гаспринскийнинг тўнғич ўгли. Унинг вафотидан кейин “Таржимон” газетасини бошқарган.

27 Ҳасан Сабри Айвазов – Исмоли Гаспринскийнинг яқин ҳаммаслақларидан. Рифъат Гаспринский билан бир каторда “Таржимон”га муҳаррирлик қилган.

28 Янгиловчи, ислоҳ этувчи.

Исмоил ул, ҳилол сипеҳр фаррози вашиб²⁹
Эрди бу гулистана, ажойиб бир андалиб³⁰.

Фахриддин Роҷий

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ ЁДИҒА

Ижро эдан вазифасин қўл ила, лисон ила,
Нашр этди халқға маъвизасин “Таржумон” ила.
Халқ, бўлди ошно бу сабабдин жаҳон ила,
Ҳал этди мушкулоти фунуннинг баён ила.
Саъй этди хизмат этмага сарватла, жон ила,
Ислома равнақ истади тул³¹и замон ила.
Устоди куллу маҳозин³²и ирфон. Она хатри
Исмоил захиҳчи жонбози Ғаспра.

Сиддиқий-Аҷзий

29 Ахлатдан тозаловчи. Бу ерда жамият иллатларини супириб, тозаловчи маъносида.

30 Булбул.

31 Бутун, ҳар вақт.

32 Бу кунги барча ғамгинларнинг устози.

**ТАЪРИХИ РИҲЛАТИ ЖАНОБ МИРЗО ИСМОИЛБЕК
СОҲИБИ ЖАРИДАИ “ТАРЖУМОН” РАҲМАТУЛЛОҲИ
РАҲМАТАН ВАСИЪАТАН ВА УДХУЛАҲУ
ФИ-Л-ЖИНАН³³**

Исмоилбек ки буд донишманд,
Ҳам хирадпешаи суҳандоно.
Си ва йек сол “Таржумон”и кард,
Буд азбаски комили инсоно.
Соҳт обод, олами ва башар,
Аз жаҳон бо жинон хиромоно.
Хабари фавташ ҳар каси бишнавад,
Гуфт: игфирху рабби ғаффороно.
Ба ҳар таърих соли рихлати у,
Низ “Васлий” бигуфт: ғаффороно (1332).

Васлий Самарқандӣ

(Маъноси: Исмоилбек донишманд ҳам ақлли сўзга бой бўлди. 31 йил “Таржумон”га раҳбарлик қилди. Шулардан кейин инсонларнинг комили бўлди. Инсоният оламин обод қилди. Бу дунёдан жаннат сари хиромон қилди. Унинг вафотин эшитган ҳар бир киши айтди: “Кечиргувчи раббим уни ва бизларни мағфират қилгин”. Васлий ҳар бирингизга унинг вафот йилин айтди (1332).)

33 Оллоҳнинг кенг раҳматига ва жаннатига ноил бўлсин.

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ ЁДИҒА

Жонимизга буюк малол ўлди,
Бағримиз қонла мол-мол ўлди.
Шундай дониш сипехридан хуршид,
Кўчти таҳрир тахтидан жамшид.
Буюк устод иртихол этди,
Амри “Изид”га имтисол этди.
Миллата мотам ўлди қайғу илан,
Талхи ком ўлди жумла оғу илан.
Миллат айрилди хайрихоҳидан,
Бир адиби хирад паноҳидан.
Қоч йил ирфон учун талош айлаб,
Касб рамзини элга фош айлаб.
Абавийят³⁴ йўлин риоят этиб,
Миллат авлодини химоят этиб.

Эй ҳаким, эй табиби руҳоний!
Вей давосоз дарди пинҳоний!
Эй чу Сухроб қаҳрамони сухан!
Вей чу “барзу” ял дамон сухан.
Ба раҳи афтода буд, раъияти мо,
Бар шикаста ду боли ҳиммати мо.
Номҳо маҳв гашта буд тамом,
Инқироз оварида буд паём.
Ҳар тараф жаҳл карда буд хужум,
Карда бедод, яъни ғафлати шум.
Ту расидаи ҳамон чу шери жаён,
Бар гирифта бадаст тиғи баён,
Ҳамла карди бақалби жаҳл чу пил,
Бар дамида хуруш чун ямми Нил.
Во раҳонди ямон зи чанги жафо,
Во расонди ямон ба сахни сафо.

(Маъноси: Эй, яширин дардларни даволовчи руҳоний табиб, сўзда Сухробдек қаҳрамон, “барзу”дек наъра қилгувчи, сен миллат йўлида ҳолдан тойдинг. Бизнинг қанотларимиз қайрилди. Номлар

34 Ота-боболар.

кайтадан йўқоладиган бўлди, инқироз хабари етиб келди. Ҳар тарафда нодонлик ҳукм қилди, адолатсизлик бўлди. Сен кўлингда йиртқич шерни тарбияладинг, у қалбларга жахлдор филдек ҳамла қилди. Сенинг оҳинг Нилнинг тошишига ўхшайди. Йўллар жафо чангида қолди, софлик майдонига афсус етишди.)

Яъни минг навъ диллар болиғ этиб,
Юз туман лутфу ошнолиғ этиб.
Меҳрибонлиғ ила нидо айлаб,
Фикринги бизга раҳнамо айлаб.
Тарк этиб бизни бенаво этдинг,
Бошимиз узра можаро этдинг.
Кўз юмуб даҳрдан кетар ўлдинг,
Ажал илгида бемадор ўлдунг.
Чарх бедодин ошкор этди,
Сийнамиз риш этиб, фигур этди.
Сендан айрилди дардмандларинг!
Меҳната қолди мустамадларинг!
Масканинг жаннату-н-наим ўлсун,
Руҳинга раҳмати ʼамим ўлсун!

Хатойй

МАРҲУМ ИСМОИЛБЕК ҒАСПРИНСКИЙ ЖАНОБЛАРИНА “ТАЪЗИЯ”

Бутун олами исломда файласуфи замона ва ҳақими ягона экан Исмоил Ғаспринский ҳазратлари бу кунларда ғоясиз таламизларин³⁵ мусибатзада қилиб олами аълоя рихлат қилғонлари хабари бизи ақсо-л-маротаба дардманд ва аламнок этди. Жаноби Ҳаққ руҳи хайрияти футуҳиясина ажри жазил ва фарзанди киромларина, таламизи ятималарина сабри жамил ато айласун. Омин.

Имзолар: Домулла Ахрор маҳдум, Мирмулла Шермуҳаммад ўғли Мирмуҳсин, Мулла Юсуф, Мулла Шамсиддинқори Хоиб, Мулла Музаффар, Мулла Убайдуллақори, Мулла Эргози ўғли.

МАРҲУМ ФОЗИЛ-И НУКТАДОН ВА ФАРДУ-Л-ЗАМОН, НОШИРИ ТАРЖУМОНИ АҲВОЛИ ЗАМОН ИСМОИЛБЕК ҒАСПРИНСКИЙ ЖАНОБЛАРИНИНГ ТАЪРИХ СОЛИ ФАВТЛАРИ (Хоибдан)

Далотук бу дам чашмдин ашки қон,
Ки айтди мусибат сўзин “Таржумон”.
Ки устоди кулл³⁶ айламиш иртиҳол,
Ки олам элидин олиб имтиҳон.
Эди хайрихоҳ ҳама унса ул,
Ки майдони ҳимматда соҳибқирон.
Эди нодиру-л-мисл олам аро,
Дер эрди анга офарин инсу жон.
Фалотун фатн, фозил нуктадон,
Маҳ овжи дониш, фариди замон.
Дариғо жаҳондин айтуб эҳтироз,
Бақо сайриға бўлди роҳи бу он.
Фалак чўхлари яхди айлаб жафо,
Анга таъзия тутди лек бу замон.
Худойи аҳад айлауб мағфират,
Жинон ичра они этиб шодумон.
Ки сабри жамил муҳибига ҳам,
Ато айласун Холиқи ду жаҳон.
Мисолин кўб этсун жаҳонда Худо,
Бу даҳр ичра исмин қилиб жовидон.
Вафо зикрила (Хоибо) чун дедим,
Муқими беҳишт, ношири “Таржумон” (1332).

Шамсиддинқори Хоиб

35 Шогирдларини.

36 Миллатнинг устози.

ТАЪРИХИ ИРТИҲОЛИ МИЗО ИСМОИЛБЕК ҒАСПРИНСКИЙ

Чу Исмоилбек нек доно,
Ба саъйи дин ва миллат буд маълум.
Ба илму фанни олам олими аср,
Йеку си сол карди ва ваъзи мардум.
Барафт сейт жаҳду эҳтимомаш,
Бо канофи жаҳон аз Чин то Рум.
Тараққийи доду мактабҳои ислом,
Зухураш қард у ҳар илми маъдум.
Сўхани кўтаҳ қунам, бас иртиҳолаш,
Баногоҳ аз жароид гашт мафҳум.
Зи олами мўрғ руҳаш қард тайрон,
Ба гашт аз сикҳаташ аҳбоби маҳрум.
Ба фавташ оламиро қард гирён,
Ба нақлаш гаштаи ман йеқбора мағмум.
Намудам ин замони тасвиди “Сарвар”,
Ба соли рихлаташ таърихи манзум.
Кашидаи нолаи аз жон бегўфтам:
Мудири “Таржумон” кардид марҳум (1332).

Мир Сарвар

(Маъноси: Исмоилбек жуда доно, унинг дин ва миллатга ҳаракати маълум. У илму фан оламида аср олими. 31 йил халққа ваъз қилди. Унинг шуҳрати Хитойдан Румгача ёйилди. Ислом мактабларига тараққий берди. Ҳар илмни ошкор қилди. Рихлат ҳақидаги сўзни қисқа қилайлик: оламдан жон қуши парвоз қилди, аҳбоблар унинг суҳбатидан маҳрум бўлди. Вафоти оламни гирён қилди. Буни тилга олиш яна бир бор ғамгин қилди. Сарвар нолани жонидан чиқариб унинг вафоти йилин айтди. “Таржумон”нинг мудири марҳум бўлди (1332).³⁷

37 Форсча матнлар таржимаси филология фанлари доктори Маҳмуд Шониёзга тегишли.

II-БЎЛИМ.

МАҚОЛА ВА ХАБАРЛАР

МАРҲУМ ИСМОИЛБЕК ҚАНДОҒ ИШЛАР ҚИЛГАН?

12нчи сентябрда олингон телеграмдан, турк-татар дунёсининг устоди, мутафаккир ва дохийси, “Таржумон” газетаси сохиби Исмоилбек Гаспринский жанобларининг вафот хабарини онгладук, онгладигимиз баробарида мағмум³⁸ ва мукаддар³⁹ бўлдик. Бул муносабат ила кўлимдаги китоб ва журналлардан фойдалануб, марҳумнинг таржимаи ҳолини; миллатининг рафоҳ ва саодати учун 31 йил (“Таржумон” интишор⁴⁰идан берли) ҳар турлик машаққатларга кўкрак беруб ҳоримай, толимай, тутган маслагидан қилча айрилмай фидокорона этган хидматларини, “Садойи Фарғона” қорий⁴¹лариға билдируб ўтмоқ лозим кўрулди.

Русия мусулмонларининг мадори ифтихори бўлгон мушорун илайҳи⁴² жаноблари (1267) 1851 тарихида Боғчасарой атрофида “Гаспра” кишлоғида таваллуд топди. Онаси Қрим зодагонларининг қизлариндан бўлуб отаси ҳам мансабдорлик билан шуҳрат тобган зодагонлардан эрди.

Аввалги таълимини рус аскарый мактабида кўрганидек, асл тарбияйи миллиясини ҳам таътил кунларининг ораларида, ифрод даражада миллатпарастии бўлгон “Маскўвский ведумусти” ном газета муҳаррири машҳур Иван Қаткуф⁴³дан иктисоб этгандур⁴⁴.

Шундоғ бўла туруб ҳам Масков аскарый мактабида экан вақтларида мансуб бўлгон турк-татар миллатиға шиддатлик марбутият⁴⁵ ва муҳаббат ҳислари зиёдалашмоқға бошлади. Бунинг

38 Ғамгин.

39 Тушкин.

40 Чоп этилиб, ёйила бошлагандан.

41 Ўқувчи.

42 Йўлбошчи.

43 Иван Катков – “Московские Ведомости” газетасининг муҳаррири, ўзининг миллатчилик карашлари билан ўз вақтида анча машҳур бўлган шахс.

44 Ўрганган.

45 Кучли боғланиш, яқинлик.

натижаси бўлса керак, Крид жазира⁴⁶сидаги осийлар бирла турклар олишуб ётганда, туркларга хидмат ва муованат⁴⁷ фикри бирла, Истанбулға кўнгиллик зобит⁴⁸ ёзилмоқ учун Москва эъдодия мактаби⁴⁹дан қочди. Фақат ул муддаосига етолмай, анинг ўрниға Парижға кетди. Париж мактабларида ўқуди, ўқумокдан зиёда ҳаёт китобини, яъни мансуб миллатининг ҳаёт ва саодат йўлларини татбиғ ва жустижў қилмоқ бирла машғул бўлди.

1297нчи санаси Русияға қайтуб “Русияда мусулмонлар” ном русча асарини чикориб муҳаррирликға бошлади. Кўб вақт ўтмасдан Боғчасарой мусулмон мадрасаларидан бириға русча муаллим бўлди.

Исмоилбек жанобларининг “Русия мусулмонлари” асари 30-40 саҳифадан иборат бўлса ҳам, “Исмоилбек” деганда ҳама турк-татар бирдан Боғчасаройға қараб таъзим қилмоқға лойиқ ва сазовор этган хидматларининг, бундан 32 йил муқаддам (бутун турк-татар оламини қоронғулик ўраб олғон вақтда) тузган пружрами, истиқболда тасаввур этган ишларининг лойиҳаси эди.

“Русия мусулмонлари” асарида: турк-татар миллати илм ва хунардан маҳрумдурлар. Агар шул кетишда давом этсалар, охири ютулуб маҳв⁵⁰ ва мунқариз⁵¹ бўлурлар. Энди аларнинг бу заиф, бундоғ кейинда қолмоқлариға сабаб нима? – Турк-татар миллатини маҳв ва инқироздан қутқармоқ учун нима қилмоқ лозим? деган саволлар беруб, бунга жавобан: бунинг бул заифимизға сабаб, жаҳл⁵²имиз, Оврупо улум ва маорифидан баҳрасизлигимиз, қавонини тиббия⁵³дан хабарсизлигимиздур. Қутулмоқ учун ўқумоклигимиз, Оврупо улум ва афкорини орамизға сукмоқлигимиз лозимдур. Лекин Оврупо улум ва маорифини, турк-татарлар орасиға фақат ўз мактаб ва мадрасаларида, ўз тиллари билан идхол этмоқ⁵⁴ мумкиндур. Бу жиҳатлар бирла Русияда яшағучи туркларнинг ўз адабиётлари бўлур деган фикрини, аввало: турк-татар

46 Орол.

47 Ёрдам.

48 Аскар.

49 Ўрта мактаб.

50 Йўқолмоқ.

51 Ўлмоқ, тугаб битмоқ.

52 Саводсизлик, билимсизлик.

53 Тиббиёт қонунлари.

54 Киргизмоқ, татбиқ этмоқ.

мутафаккирларининг юкори табакадағиларига русча асари билан билдурди. Сониян⁵⁵, умумроқ суратда билдурмоқ қасди бирла, 1883нчи йилда “Таржумон” газетасини чиқармоқға рухсат олди. Ҳам шу йил 10нчи апрелдан нашрига бошлаб, миллати ҳақинда ўйлагон фикрларини ёзмоқға бошлади. Бунинг баробаринда мактаб китоблари ёзмоқға тутунуб, “Хўжаи сибён” чиқорди. Ўйлагон пругромига мувофиқ яна лозим китобларнинг тадорикига киришди. “Таржумон” чикмоғи билан мубтадий⁵⁶ болаларга кирк кун ичида туркча ўқуб-ёзмоқ ўргатиш мумкин эканлигини аъллом қилди. Бун билфеъл⁵⁷ кўрсатмоқ учун Боғчасаройнинг: “Қайтмаз ота” маҳалласининг бир-ики мактабини тузатуб мадраса шогирдидан Бакр афанди талабаға усули савтия⁵⁸ ва таълимларини ўргатуб бўладургон “биринчи муаллим”нинг ҳам тадorigини этди.

А.А.З. (Ашурали Зоҳирий)

55 Иккинчидан.

56 Ёш.

57 Амалда.

58 Товуш усули.

ЯВМУ-Л-ВАФОТ

Бори ер юзинда татарларгина хос эмас; балки бутун аҳли исломга баробар таъсир қилган фуркат⁵⁹ ва жудолиғдан мотамлик бир кун етди, десак-да мархум ва мағфур Исмоилбек отамизнинг явму-л-вафот⁶⁰ кунидир.

Ўзини инсон эканлигин ҳақиқий кўз била кўргандан бери бутун Русия мусулмонлари орасига маориф денгизини оқузмақ ва тошзорларни сабззор этмок муродида қаршудаги “садд”⁶¹ бўлгон буғз⁶², нифок, ғафлат ва жаҳолат каби ҳисобсиз тузилган энг зўр катта тоғларни ёлғиз ўзи Фарҳод каби ижтиҳод ва ғайрат тешаси била бузуб текиз қилган зот-да бу мархум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Бу хусуслар-да ҳар бир тарафдан келадурган тийри таън⁶³ ва санги маломат⁶⁴лар учун-да: ҳама диндош ва миллатдошлари ўлган аҳли исломнинг бошлариға қалқон бўлуб, ўзининг ҳаёти учун энг биринчи даражада фарз ва лозим ўлган тубандаги уйку ва роҳатидан, тандаги тарбия ва фароғатидан воз кечуб, узок йўлларимизни яқин ва кечаларимизни кундуз қилган зот-да бу мархум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Дунё юзида бори олтмиш олти санагина яшамоқи борасинда милйун-милйун мусулмон ва муслима, сағира ва кабира⁶⁵ларга ҳақиқий бир ота бўлув муносабати-ла оралариндаги ваҳшат ва ғафолатни пора-пора қилиб, хуршиди илм ва маҳтоби маърифатни зиё ва нуруни суҳулат⁶⁶лик ила бошимизға тушируб, бир-биримизни танишдургон зот-да бу мархум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Бутун хурофотға қадам қўя бошлаган майдони инсониятнинг аввалги сафидаги ислом сафларини бошқадан ислоҳ қилуб, бир интизомға киргузмақ учун товушсиз нутқлари, қанотсиз “Таржумон”и, руҳсиз каламининг воситаси бирла ораларидаги камчиликларни билдуруб,

59 Айрилик.

60 Вафот куни.

61 Девор, тўсиқ.

62 Бир-бирини кўра олмаслик, душманлик.

63 Таъна дашномлари.

64 Маломат тошлари.

65 Кичик ва катта.

66 Енгиллик.

илми иқтисод, чин маишат⁶⁷ ва ҳаёт йўлларини тузган зот-да марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Ҳақиқий бу инсон ашрофу-з-зот, ходиму-д-дин ва-л-миллатнинг миллат йўлидаги гарчи зоҳирда тиғсиз қурбон ўлгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Оҳ! Милйун оқчаларнинг қуввати ва милйун мусулмонларнинг ақли ва фикру ижтиҳоди била муяссар ўлмагон суҳулатликларни майдонга топуб қўймоқ учун миноти гавҳарға тенг топилмайдурган кадрлик умрини 40-50 санасини миллат йўлига қурбон этуб юборган, сўнгги умум келадурган авлодларни меҳнатдан қутқармоқ учун баҳодирона жонини фидо қилгон бу маънавий отанинг хидмат ва садоқатларини қайси бир инсон кўнглидан унута олсун?! Йўқ, агарда мундоғ зотларнинг дунё охириғача бор бўлмоғи учун умрни, яъни жонни бадал⁶⁸ қилмоқға илож ва чора бўлса эди, ёлғуз Туркистонда эмас балки татар дунёсиндан ҳар кун минглабгина кудумига жонини ийсор қилғучилар чиқуб турурлар эди!

Бу чоралар бўлмаганга қарши: чин содиқ ва муҳиб ўлган ҳар бир инсон мундоғ маънавий отанинг хизматларини унутмай, ҳар намоз сўнггида бир икки минутгина таваккуф⁶⁹ қилуб, беш-тўрт ояти Қуръон ўқуб, пок руҳиға ҳадя қилуб, аждод ва аҳо⁷⁰лариға раҳмат ва авлоди ақраболарига жаноби Ҳақдан сабри жамил тиламоқни дин ва миллат тарафиндан ўзиға бир улуг бурч ва вазифалардан деб билсалар керак.

Дилда афсус, тилда сано ва дуо била бу кунги миллий мотамни камоли таъзим ва тақрим ила адо этдик.

Илоҳи, Аллоҳи таборак ва таоло бу отамизнинг ҳақина барча мусулмон болаларининг дуойи хайрларини қабул эдуб, пок руҳини жаннату-л-фирдавсга меҳмон эдуб, авлодлариға сабри жамил ва ажри азим ато айласун.

Ҳ.Ҳ.Н. (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий)

67 Яшаш тарзи.

68 Алмаштириш.

69 Тўхтаб.

70 Ота-боболар.

ИСМОИЛБЕК КИМ ЭДИ?

Исмоилбек фикрмизча, мина-л-махди ила-л-лахди⁷¹ “миллатим ва миллатим” деган ҳақиқий бир миллатдур. Исмоилбек ёшлигинда мазлум мактабгўшаларинда порлоқ бир хаёл ила роҳи нажот⁷²и миллати тушунган бир шогирд. Исмоилбек таҳсил замонинда метин бир фикр ила саодати исломияга йўл излаган бир диёнатпарвар. Исмоилбек овон халқа тадриби олия⁷³да вақтлардан бери мулоҳаза қилган фикрининг майдонга қўймоқ учун қарори қатъий берган бир жисми жиддият. Исмоилбек тамоми таҳсил қарорин майдонга чиқармоқ учун маъмуриятни қабул этмай ташаббуси шахсияга ишонган фаол бир муташаббус. Ва-л-ҳосил марҳум жаноби Ҳақ тарафидан Ватан ва Миллат учун яратилган мудир ва мутаддин бир ходими миллат ва муршиди исломият эди. Марҳум: “Инсон ўкутмоқ ва ўкутилишга чолишмоқ ва чолишиш⁷⁴ учун яратилган” сўзини бутун миллатга фаҳмлатиб хаёлдан феъл⁷⁵га чиқарғони бутун ватандошларига ошқора бўлғонидан маълум бўлурки: имсоли кўб оз бир ўткур фикр ва кескин тадбир соҳиби бир муҳаррир. Йўқ! Бир муаллиф эди. Шундоғ муаллифки: таълифот⁷⁶и бутун Русия мусулмонларини эмас, бутун олами исломга ҳайронлик замонида тейишди ва имдод⁷⁷ этди. Ва таълифоти етмаган ерларга ўзи борди. Иршод этди⁷⁸. Ва-л-ҳосил бу кун олами ислом маънавият ва моддиятини фидо қилғон бир фидокорини ғойиб этди.

Қайси ерга кетти? Қаро тупроқга эмас, даричаи жаннатдан рисолатпаноҳ афандимиз хузури шафоатпаноҳларида афроди уммати қилғон ҳидмати мутақосирасини баён эдуб⁷⁹ мукофот олмия, руҳи олами болоя мушор қилиб⁸⁰, “Ўқу!” амри оламиясина фидокорона қилғон имсоли ва итоати учун куллик қилмоқга кетди. Кетди, яна бизни тарк этмас, яна миллатини унутмас. Лекин:

71 Бешиқдан қабргача.

72 Нажот йўди.

73 Университетда ўқиш давомида.

74 Ҳаракат қилиш ва интилиш.

75 Фикрдан амалиётга.

76 Яратган, ёзган асарлари.

77 Ёрдам.

78 Йўл кўрсатди, маслаҳат берди.

79 Пайғамбар алайҳи-с-салом хузурларига бориб, мумулмонлар амалга оширган кўп ишлар ҳақида хабар бериб.

80 Руҳи осмонларга парвоз қилиб.

хузури пайгамбариди биздан шикоят қилиб, умматлар орасида бўлгон итоатсизлик, нифок ва хурофотпарварликлардан арз қилиб: “Шафоатпаноҳ афандим! Умматларинг ҳадиси набавиянгизга итоат қилмағонидан дарак: сафолата тушди. Имдод қилмасангиз маҳв ўлурлар. Афв этинг. Ёрдам қилинг”, деб афвимизни ўтунар. Олами улвиятда боргоҳи аҳадиата⁸¹ арзи убудият қилиб: “Эй йўқни бор ва борни йўқ қилғучи Раббим! Бандаларинг тарафингдан иноят бўлгон мўъжиза қонунлариға итоатсизликдан мунқариз бўлмоқға оз қолди. Афв эт, нифок ериға иттифок, жаҳл ериға илм, атолат⁸² бадалиға фаолият халқ эт”, деб арзи ниёз бандалиқда бўлуб, бошимизда руҳи тоири қудсият каби: “Афвингизи талаб қилдум, ижобат бўлди. Сиз ҳам бундан буён аҳкоми Қуръонияға, ҳадиси набавияға осий бўлмайсиз”, деб имдоди маънавиятда бўлур ва олами улвиятда ҳар биримизни кўрар.

Эмди мундоғ, ҳаётинда ва мамотинда бизнинг иршодимизга чолишган маънавий бобомизни(нг) руҳини хушнуд этмоқ учун эй, афроди миллат! Марҳумни руҳи мағфурина ва афроди оиласининг, хусусан: “Рифъатбек” афандининг тазоди умр⁸³ офиятла сабри жамилийға дуохон бўлуб, марҳумни “Инсон ўқутмоқ ва ўқутилишға чолишмоқ ва чолишиш учун яратилган” сўзини ўзимизга дастур туталим.

К. А.

81 Оллоҳнинг хузурида.

82 Дангасалик.

83 Узун умр.

МАРҲУМ ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Сўнгги кунларда турклик дунёси улуғ бир қазо⁸⁴га йўлиқди.

Бутун ислом матбуоти қора кайғу ичида қолуб, кўзларидин қонли ёшлар оқиздилар. Раҳмсиз телеграф симлари ҳар тарафга бул қора хабарни етқузуб, қалбларга ўкдек қадалдилар. Қалблар жароҳатланди, кўнгиллар заҳарланди ва етим қолган турк болалари қоронғу мотам ичида оҳ-воҳ чекуб, ҳасрат дарёсида қолдилар.

Сабийлик⁸⁵ давридан ҳануз чиқа олмаган заволли турк миллати ўзини ботқоқликдан торғуб чиқарган ва билчироқ баданини поклаб, чиройлик либослар кийондурган мураббийсидан айрилуб етим қолганини лисони ҳол ила кичкуруб турмақдадир. Ажабо! Бунча юракларни ярадор қилуб, дунёнинг ёруғини кўзларга кўрсатмайдурган ажойиб ҳол нимадир? Нима учун миллат йиғлий, нима учун бутун дунё оҳ ва фиғон ичида саргардон? Бу ҳолларнинг сабаби бизим кўзимизга Исмоилбек исмида кўрилуб, руҳларимизга шиддатли таъсирин қолдирган бир олий руҳнинг орамиздан йўқоломоғидир. Маълумки, биз турк болалари дунёга келганимиздан сўнг баданларимизни ота-оналаримиз қўлларига қолдируб, ўзимизни маънавий мураббийларга топширмақдамиз. Бунгача бизим ота-оналаримиз баданимиздан бошқа маънавий жисмларимизни кўролмадилар. Бизларга киюм кийгузмак ва томок бермак ила тарбияларга ниҳоятда ўзини топшуруб келди. Бизим кўрган бу тарбияларимиз, албатта, маънавиятдан кўру кар бўлғон азиз ота-оналаримиз тарафидан берилғон тарбиядур.

Асрлар ўтди, одамлар алишинди. Фоний бўлғон бадан тарбияси ила биз ҳамиша мубтало эдук. Турк қавмлари илм ва маорифдан бебаҳра, маданиятдан маҳрум бўлуб, емак-ичмақдан бошқа ҳеч нима билмас ва миллат нима бўлганини ҳам фаҳмлай олмас эдилар. Бу вақтларда турк қавмлари бир-бирларини танимас ва яқин қариндош бўлишларини тушунмас эдилар. Бизларда жаҳолат, таассуб ва ғафлат ниҳоятда қувватли, руҳонийларимиз виждон сотуб, қорун катта қилмақдан бошқани қабул этмас эдилар.

Ҳар тараф қоронғу, руҳсиз, халқнинг тутган дастурлари эски ва ярамас, одат ва лаззат топуб тинглаган нарсалари ҳар хил хурофот, авҳом⁸⁶ ва хаёлотдан иборат эди. Русия мусулмонларининг

84 Йўқотиш.

85 Болалик.

86 Рўё, фантазия.

шундоғ қоронғу ва қўрқинчли даврларида аларни бу ҳалокатдан қутқармак ниҳоятда тадбирли, савияйи фикрияси жуда баланд, миллатини жонидан ҳам азиз кўрувчи ва фаол зотлар соясидагина бўлмак мумкин эди. Мана бизим шундоғ умидсиз ва қизғонч кунларимизда маънавий отамиз Исмоилбек ҳазратлари майдонға чикмишдир.

Биз турк болалари шул вақтғача руҳий тарбиядан маҳрум, маълумоти мадания ва қавонини табиия⁸⁷дан бебахра эдук. Уқумак ва ёзмакни ўрганмак учун мактабларимиз, миллий ҳожатларимизни қайгуртмак учун матбуотимиз, хатто миллатимизни танимак учун ақл ва фикримиз йўқ эди. Миллат, маданият, тил ва адабиёт лафзлари биргина мартаба бўлсун матбааларда босилган эмас эди. Ул замонларда бутун Русия мусулмонларининг устини мудҳиш ва қоронғу жаҳолат булутлари қоплаб, бутун миллат уйғонмасдай қаттиғ уйқуға чўмган эди. Мана шундай танҳо ва қўрқунчли жаҳолат саҳросида марҳум ва мағфур устози муҳтарам Исмоилбек ҳазратлари ўзининг чексиз бўлган матонат ва саботига, ғайрат ва умидига ишонуб ишға киришди. Иш ниҳоятда оғир, ҳеч бир киши тарафидан ёрдам умид қилмак мумкин эмас эди. Лекин Исмоилбекда бўлган ҳамият, муҳаббати миллия ва қатъий умидлар ул даражада кучли эдиларки, мақсад йўлида учрагон ҳама монельарни тормор келтуруб йўқ қилур эдилар. Исмоилбекда бўлганидек қатъий қарор ва гоъвий хаёлининг қатъий умидларға ўралмоғи ниҳоятда нодир дохийлардагина кўрилса кўрила билур. Истикболдаги умид ва мақсадларни ва аларға боруб етмакнинг ҳақиқий ва тўғри бўлган йўлларни узоқдан кўруб турмак хоссаси турк миллатида Исмоилбекдаги каби ҳеч бир дохийда кўрулган эмас, десак шояд хато қилмаган бўлурмиз. Тараққий ва тамаддун йўллари юқорида зикр этдикимиз каби комил бир мудир тарафидан тузилган тақдирда 32 йил ичида бунча ишнинг майдонға келмак эҳтимоли йўқдир. Исмоилбекнинг қилган ҳар иши 32 йилларға муҳтождир.

Руссия мусулмонларининг тажид⁸⁸ ва тамаддунлари тўғрисида кўрсатган ажойиб жасорат ва фидокорликлари, ҳиммат ва ғайратлари ва қурган планлари ҳисоб қилинса, кичик бир кўрадан иборат инсон бошининг дунёда бунча доираларни ихота қила олишлариға ҳар ким таажжуб этса керак.

87 Табиий қонунлар.

88 Янгиланиш.

Исмоилбек крим-турк ўгли бўлган сабабли, хизмат қилмак учун ҳам асл ватани бўлган Қримни интихоб⁸⁹ этмишдир.

Қрим ярим ота⁹⁰си шимол ва жануб турклари орасида восита бўлурдай бир ўрунда, крим туркий шеваси ҳам турк шевалари учун таржимон ерин тутардай бир тарздадир. Исмоилбек эъдодий даражада⁹¹ мунтазам таҳсил кўрмиш, сўнгра тавсеъи маълумот⁹² этмак мақсади ила Парижга бормишдир. Турк қавмларина хизмат кўрсатмак, албатта, Исмоилбекнинг бош таҳсили ила мушкул эди. Чунки ул турк тилларини яхши билмагани сабабли ўзининг орзуларини фаолиятга чиқармакга ожиз эди. Шунинг учун ул туркча ўқуди. Туркия, Миср, Жазоир ва Тунис каби диёри исломни саёҳат қилиб, аҳволга яқиндан танишди. Исмоилбекнинг бош фикри Русиядаги мусулмон туркларни бир-бири ила танишдурмак ва улут бир турк миллати ташкил этуб, аларни тараккий ва тамаддунга савк қилмак эди. Лекин бунинг учун энг лозим бўлган нарса турк қавмларининг ҳар бири фаҳмлай оладирган умумий бир шева ихтиро қилмак эди. Шунинг учун ул олий жаноб “Таржумон” ном бир жариди нашр қила бошлади. Бу жариди исмидан фаҳмлангани каби ҳам турклар орасида муштарак ва таржимон ерин тутардай бир шева ила чиқарилди. Исмоилбек ҳазратларининг бу жаридаси 32нчи сана давом этмакдадир.

“Таржумон” бошда ниҳоятда оз тарқалуб, шул вақтдаги баъзи асхоби фикр тарафидангина жузъий эътиборга лойиқ кўрилур эди. Ул вақтларда жариди чиқармак қанча оғир бўлгани ҳар кимга маълум бўлса керак.

“Таржумон”ни давом этдурмак тўғрисида Исмоилбек ниҳоятда ғайрат кўрсатди. Ул замонларда жариди нима бўлгани билучи йўқ ва бундоғ ишларга жузъийгина бўлса ҳам ёрдам берадурган киши йўқ, балки мумкин қадар илмий ҳаракатларга таассуб садолари чекилур эди. Биноан алайҳи⁹³ ҳар мушкулот Исмоилбекнинг бўйнига тушди. Лекин ул муборак зот чарчамади. Жаридасини ёзар, мат баасида терар, адресларин ёпишдуруб, пўчтага элтуб берар эди. Бундан бошқа “Таржумон”нинг моддий жиҳати ҳам Исмоилбекни жуда танг қилди. Исмоилбекнинг рафиқаси Самара вилояти Зуя

89 Танлаган.

90 Қрим ярим ороли.

91 Ўрта мактаб даражасида

92 Билимини кенгайтириш, ошириш.

93 Шу сабадан.

боши қасабасидан фабрикант Исфандиёрбой Оқчуриннинг қаримаси Зухра хоним эди. Ул марҳума ҳам “Таржумон”нинг давом ва ривожига кўб ғайрат ва ҳиммат сарф қилди. Исмоилбекга доимо тасалли берар, анинг ҳама қадар⁹⁴ ва кайгуларига бутун руҳи ила иштирок қилур эди.

“Таржумон”га ҳеч қайдан ёрдам бўлмагани сабабли, Зухра хоним ила Исмоилбек пул жиҳатидан кўб тангликга қолуб, ҳатто пул еткуза олмаганликлари сабабли ўзларининг қимматли кияюмларини, зийнатларини ва уй асбобларини сотмакга мажбур бўлмишдилар. Аларнинг бу ҳоллари хотирга тушганда, кўз олдилари қоронгулана, баданлар қизишуб ва кўзлардан ихтиёрсиз ёшлар тўкуладур. Ул бечоралар қоронгу жаҳолат саҳросида шундоғ алам ва заҳматлар ила азоблануб Русия мусулмонларининг ёруғланиш ва оқаришлариға хизмат этдилар. Ким тақдир этмас ва ким соғинмас бу олий инсонларни?

Ҳар на эса “Таржумон” халқ тарафидан ўқулмаса ҳам, чиқуб турди, секин-секин Русиянинг шимол тарафлариға ҳам тарқалуб аҳли илмга янги, муқайяд ва маданий фикрлар таший бошлади. Мана Исмоилбекнинг Русия мусулмонлариға дарс эта бошлови шундан эътибор қилунадир.

“Таржумон” тадрижан бизим Туркистонга ҳам кела бошлади. Русиядан бошқа мусулмонлар бўлган ҳар ерда оз бўлса ҳам, “Таржумон” нусхалари кўрилмакда эди.

Ўн йил қадар жафо ва машаққатдан сўнг “Таржумон”нинг кичик юбилейси бўлди. Бу вақтда борлик муштарийлари бир ярим минг қадарға етган экан. Исмоилбекнинг “Таржумон”и Турон дунёсида янги ва умумий бир мавқеъ ишғол этди. Ул исломи⁹⁵ ва турон миллатлари орасида бўлгон умумий аҳволдан баҳс этар ва булар ҳақида ҳар вақт муҳим мақолалар ёзар эди. “Таржумон” эскидан бери ўзининг маслагин ҳеч бир тарафга майл этдирмади. Онинг назарида татар, козоқ ва сорт деган аслсиз тафриқалар лоший мусобаҳасида, бутун турк ақвоми яқжинс, яқвужуд ва яқзабондир. Биноан алайҳи, ул эскидан бери ўзининг таъсирли нигоҳларини гоҳ шимолға, гоҳ жанубға ва гоҳ маширикға узатмакда ва бутун ақвоми туронийға маданият тахмиллари себмакдадир. Биз турк

94 Бошига келган кулфат.

95 Исломи сўзи динни англатиш баробарида мусулмон деган маънода ҳам кенг ишлатилган.

болалари оналаримизнинг этакларида маъносиз садоларимиз ила ювунуб ётган замонларда кўзларимизга “Таржумон”лар кўрилуру ва бизларга янги ўй, янги хаёллар туғдируру эди. Шулу тарика биз жариди ила анисат ҳосил қила бошладуку. Татаримиз сортиимизни, сортиимиз козоғимизни кўрдуку ва танидуку. Улуғ отамиз “Таржумон” бизларга воситалик килди, насихат берди. Қўлларимизни бир-бирларига кўшубу: “Саломатми татар афанди, омонми сорт тувғон, ҳолинг қалай, жақсими козоқ биродар?”, деб кўришдириди ва танишдириди. Мана шундай нарса ул “Таржумон”. “Таржумон”нинг берган таъсири, кўрсатган йўлларин ва қилган ишларин кош-ки қўлга ушлаб кўрсатмак мумкин бўлса эди. Ва илло бу кичик саҳифалар аларни сиғдурмак эҳтимоли йўқдири. “Таржумон” бизни инсон қаторига киргузмак учун маънавий отамиз Исмоилбек ҳазратлари тарафидан моҳирона ихтиро этилган кучли бир омили эдики, ўзи боролмағон ерларга керак ишларни шулу боруб биткузуб келуру эди. Исмоилбек бизим отамиз, “Таржумон” отамизнинг таълимоти бизларга еткузадуруғон жонсиз тилмочимиздири.

Халкнинг маданият ва тараққийига оёқ босмоғи ёлғиз жаридалар илагина бўлмаганини эътиборга олуб, Исмоилбек таълим ишларига кўб аҳамият берди. Аввало Боғчасаройда курслар очди ва дарс китоблари ҳозирлади. Бу курсларга Русиянинг узок шаҳарларидан талабалар келуб усули савтия ўргануб кетар ва ўзларининг шаҳарларига қайтубу мактаблар очар эдилар. Боғчасарой шаҳридан чиққан бу янги усулу мактаблар тез орада Русиянинг хар тарафига тарқалуб, бутун Русия мусулмонлари мактабли бўлдилар. Ҳозирда Татаристонда ибтидоийдан бошлаб олийғача усули жадид мактаблари ва мадрасалари бордири. Етти ёшдан бир турк боласи мактабга кирубу ибтидоий, рушдий, эъдодий ва олий мактабларни икмол этмоғи ва хорижий мамлакатларга бормасдан фақат Русиянинг ўзидагина ўкубу, хар шайдан хузли⁹⁶ бир олим бўлуб чикмоғи мумкиндири. Ибтидоий таҳсил шулу даража тараққий этмишдирки, эркак ва қиз болалар учун баробар ибтидоий таҳсил кўрмак мажбурий ҳукмини олмишдири. Мана бу мактаблар ҳамаси муҳтарам Исмоилбекнинг шогирдлари тарафидан идора қилинмакда, миллат парвар ва ҳамиятлу бойлар тарафидан таъмин этилмакдадирилар.

Русия мусулмонларида тил, адабиёт ва мағбуотнинг майдонга чикубу бу даража такомиле, хар турли жамиятлар ва хунар макта-

96 Хар ишдан хабардуру.

бларининг кундан-кун кўпаймоғи, миллий тиётру, миллий музика ва ғайрлар⁹⁷нинг аҳамият касб этмоғи ҳамаси Исмоилбекнинг 32 санадан бери кўрсатган ғайрат ва ҳиммат соясида бўлиши ҳар биримизга кун каби ошқордир.

Исмоилбек Русия мусулмонларининг биринчи муаллимлари ва бутун турк миллатининг устозидир. Бундан 32 йил муқаддам бизим мактаблар ва мадрасалар эски тартибда бўлуб, болалар саводдан, миллий руҳ ва диний тарбиядан маҳрум қолалар, муллобатчалар ўзларининг маишатларин тузатмак йўлида истикболда бошлариға тушадурган ҳар турли бало ва мушкilotдан қутулмак учун ўлган виждон ҳам қабул қила олмасдай ҳийла ва мақр планларин тузуб ётмақдан бошқа иш ила шуғулланмий эдилар. Бутун миллат оч ва заиф, илмий ва ижтимоий ҳаракатдан асар кўрилмас эди. Исмоилбек миллатда ҳукм сурган бу ҳолларни жуда кўп ўйлар ва бу каби инқироз йўлидан миллатни қандай қутулдирмак мумкин бўлганин тушунур эди. Ул марҳум бу йўлда ҳеч чарчамади. Ҳар турли ҳам ташаббусларда бўлинди. Китоблар ва жаридалар нашр қилди, мактаблар очди, лексиялар ўқуди. Ва ал-ҳосил⁹⁸ бутун роҳатини, молини ва жонини бу йўлға вақф этди. Миллат кўзини очди, дунёға ва аҳволиға тушунуб қаради. Асрларча ухлаган жойидан оёқға босуб, ақл ва фикрин йиғуб яхшилаб ишға киришди. Турк болалари ақл, фикр ва руҳ тарбияси кўрдилар. Ўлган жонлари, тўнғон қонлари ва ҳиссиз аъзолари ҳаракатға келдилар. Ҳар ерда сукунат эди, ҳаракат бошланди. Ҳар ерда жон ва руҳ битган эди, ҳаёт ва ҳис бошланди. Энди миллат абадий ҳаёт шаробин ичди. Ўзининг то киёмат ухламаслиғини Исмоилбекға ваъда қилди.

Исмоилбек миллатнинг ярумани ташкил этган хотин-қизларни ҳам хотириндан чиқармади. Доимо аларни ҳимоя қилур, оила тарбияси бутун тараққиёти маданиянинг асоси бўлғонин ўйлаб, шариат мусоада⁹⁹ этган ҳар ҳуқуқдан аларни фойдаландурмакға ғайрат этар эди. Бу хусусда “Таржумон”да ҳар вақт мақолалар кўрилур эди. Хотун-қизларға махсус “Олами нисвон” иловалар ҳам нашр этди. Исмоилбек умуман ислом олимларининг диний ва ижтимоий жиҳатдан кўб тубан фикрда, бутун эътиқодлари ҳар хил хурофот, авҳом ва хаёлот ила аралашганини (бу ҳолда уламо синфидан мил-

97 Бошқалар.

98 Натижада.

99 Ёрдам, ижозат.

латнинг тамаддуни ва тараққийси учун ҳеч ёрдам бўлмағонини) билуб, Мисрда бир мусулмон кўнгуressи ясамак¹⁰⁰га ҳаракат этди. Бунинг учун “Ал-наҳда”¹⁰¹ ном арабча бир жариди ҳам чиқарди. Лекин анинг бу мақсудларин вужудга чиқармак яна неча ўн йилларга мавқуф¹⁰² эди. Исмоилбек сўнг йилларда Ҳиндистонга боруб, Бумбай шаҳрида усули жадида қурслари очди. Онда ҳар тарафдан келган муаллимларга бу усулни ўргатди ва бир неча мактаблар очди. Марҳум бутун олами исломда саёҳат этди ва ҳар боргон ерига маданият асарлари қолдирди. Исмоилбек ҳазратлари вафот этдилар. Лекин ўзлари эккан тахмилларнинг кўкаруб чикуб гуллар берганини кўруб кетдилар. Биз турк болалари ҳамамиз маънавий отамиздан айрилуб йиғлашуб қолдик. Ул олийжаноб орқасидан бизгина эмас, бутун турклик ва бутун ислом дунёси йиғлайдур. Не бахтлидур бу рух, не чиройлик ва гўзалдир бу ирғихол. Турк ўғлонлари кўзлари ёшли, қалблари ярадор, руҳлари мотам ила самум ўларок бу руҳи олий ила баробар кетмакни хоҳлайдирлар. Эй миллат ва турклик сўзларининг муважжад, эй руҳларимизга муъбад тарбия берган муҳтарам ота! Баданларимизни ташлаб бир замон бизлар ҳам ортингдан борурмиз. Олий бўлгон руҳингга қўлим узатсам, жисми ушланмас орқангдан ман ҳам учайин, десам атрофимни оғир ва жисми зиндон каби жасадим қопламишдир. Бу қора қайғу ва қоронғулик дақиқаларидан қачон қутулур эканман?

А.Рауф Музаффар

100 Бутунжаҳон Ислom Конгресси ташкил этиш.

101 “Уйғониш” – Исмоил Гаспринский тарафидан Бутунжаҳон Мусулмон Конгрессини ўтказиш ташаббуси билан 1908 йили Мисрда нашр қилдирган газетаси. Газетанинг 3 сони нашрдан чиққан.

102 Тўхташ, узилиш.

ШАҒҚАТЛИ ОТАМИЗДАН АЙРУЛДУК

Турк хотуни бирор сезармукин, бу кун хотин-қиз оламига қандай завол келди? Бунга бизим нисо (хотун-қиз) тоифаси танларига урилғон шундай қаттиғ зарбани ҳам сезмаслик ва туймаслик даражада ҳалигача жонсиз ва ҳиссиз ётганмукинлар? Миллатимиз бу кунларда улуғ бир мотам ичида азоблануб ётмакда ва ўзини ўлум хасталикидан қутқарғон улуғ отасини йўқотгани учун оҳ-воҳ чекмакдадир. Аммо биз хотун-қизлар бундан хабаримиз борми? Гумон қиламанки, биз бу ишлардан бутунлай ғофилмиз. Бўлмаса бутун дунёни очиг овози ила уйғотқон матбуот довушига биз ҳам қўшилур ва бирга довуш чиқарур эдук. Таассуфки бизда бу ҳол кўринмайдир! Муҳтарам отамиз Исмоилбек ҳазратларининг вафоти эрлар синфиға жуда ёмон таъсир килди. Кўзлардан ёш ва қалблардан қонлар оқди. Бу оҳ ва фиғонлар матбуот саҳифаларида юраклардан қайнаб чиққан равишда тажассум этмакдадир.

Муҳтарам отамиз Исмоилбек хотун-қиз тоифаси учун ҳам улуғ бир ҳомий эди. Ул доимо бизларни ҳимоя қилуб, илмий ва маданий ҳаракатимиз учун йўллар кўрсатди. “Таржумон” жаридасина қўшуб чиқарадурғон “Олами нисвон” исмли кўшмаси ул шафқатлу отамизнинг қандай виждонға эга бўлғонлигин жуда очик кўрсатдилар. Биз шунинг ўйламак ва тақдир қилмагимиз керак. Русия муслима (мусулмон хотун)ларидаги (Тотористон ва Қофқозиёда) бу кунда бўлғон илмий удум, маънавий ва руҳий бўлғон кўтарилиш марҳум отамизнинг бизга қолдирғон улуғ меросидир. Ул муҳтарам эрларимизга бизим тўғрида яхшигина танбеҳлар килди. Бизнинг ҳақларимиз исмидан муқобилага ҳозирлади. Турк ва ислом дунёсида бўлғон бошқа тараққийлар ҳам эрларгагина хосланғон эмас, миллатнинг ярим гавдаси эрлар бўлса, ярми биздирмиз. Шунинг учун марҳум отамизнинг вафоти бизларга ҳам улуғ бир зарба бўлса ҳам, турк хотунлари бу тўғрида бепарволик кўрсатдилар. Лойиқа ила асарланмадилар. Бу ҳол нисо тоифаси учун афв қилинмаслик бир қусурдир. Марҳум отамиз Исмоилбек ҳазратларининг вафоти сабабли бўлғон миллий ва умумий мотамга мен ҳам иштирок қиламан. Хотун-қизларимизнинг бу катта айбларин айтмасдан кетишга виждоним қабул қилмайдир. Биз қачон бу ғафлатдан қутулурмиз экан?

Сора Музаффария

УЛУҒ БОБОМ ҚАЙҒУСИ

Ҳей дариг! Бу кун мухтарам бобомизнинг вафотларини эшитдик. Ох! Буюк шарофатлу бобомиздан айрилубмиз. Русиядаги неча миллион мусулмонлар бу кунларда етим қолди. Хусусан, бизлар бобомизнинг мақола ва асарларини ҳар вақт кўзимизга суртуб ўқуб тушунур эдук. “Таржумон” деганда ўзингизни кўргандек кўргимиз келур эди. Жон ва дилимиздан ўқуб суюр эдук, муборак мақолангиздан баҳраманд бўлур эдук. Эй раҳматуллоҳда бўлгур бобомиз! Бу кунларда ўғулларингиз етим ҳолда йиғлаб қолди. Ҳаётлигингизда қадри шарифингизни билмадук. Бориб хоки пойингизни кўзимизга тўтиё қилмадук. Бизларга эмди қадри шарифингиз ўтажақдир. Эй зуйи шариф бобомиз! Сизнинг миллатингизга қилгон хайрихоҳлигингиз асло ёдимиздан чиқмаяжақдир. Сизнинг жисмингиз кетса ҳам руҳингиз ҳоло ҳам тарбия қилажақдир. Эй мухтарам бобомиз, ҳаётлигингда бизларни ҳар вақт “Таржумон” варақларинда ёд этуб хайримиза чолишур эдингиз. Сизнинг бошқа хайрихоҳлигингизни ёзмокқа дунё қоғазлари етушмаяжақдир. Эмди орқангизда қолгон адиб муҳаррирларингиз сизнинг қилгон хизматингиздек хизмат қилуб, бизларни яна ўшал йўлга бошқарур, деб умид қиламиз. Эй марҳаматлу Аллоҳ, каломингда ғафуран, раҳиман ояти каримаси ила ваъда қилдинг. Бизинг бобомизни қабрларин зиёли ва роҳатли қилуб, жаннату-л-фирдавдан жой беруб, қолгонларига сабри жамил ато қилғайсан.

Қ.Ш.С

МАРҲУМ ИСМОИЛБЕК НОМИГА ЁДГОР ҚОЛДИРУ МАСАЛАСИ

*(Бу мақоламни падари маънавийим
Исмоилбек руҳига бағишлайман)*

Бизим халқ кишининг яхшилигин ва хизматларин тақдир этган вақтда кўбрак хайр дуо ила кифояланурлар. Ул киши тирик бўлса, кўлларин ушлаб раҳмат ўқийлар ва бахт сўрийлар, вафот бўлса руҳина Куръон ўқуб бағишлийлар ва анга жаннати фирдавс сўрийлар. Шунинг ила иш тамом бўладир. Умуман, ислом миллати оддий назар ила қараганда, илм ва маданият жихатидан бошқа миллатлардан кўб тубан¹⁰³дир, буниси маълум бир ҳақиқат. Маъа ҳаза¹⁰⁴ ислом дунёсида номлари ибқо¹⁰⁵ қилинмакга лойиқ миллат, дин ва миллат ходимлари келмаган, деб айтуб бўлмайди. Бизим миллатда ҳам бошқаларда бўлган каби олий сиймолар келуб ўтмишдирлар. Аларнинг борликлари ва нима қилиб кетганликлари қолдирган асарлари ила бизга маълумдир. Подшоҳ ва бойларимизнинг тоғ каби баланд масжид ва мадрасалар, уламоларимизнинг одам кўтара олмайдирган улуғ асарлари аларнинг ким ва қандай қувватга молик бўлгонликларини очик кўрсатмақдадирлар. Ислом дунёсида ибқойи ном масаласи бунғача умумий шаклга кира олмади. Ҳар ким ўзи моли, илми ва ҳиммати ила исмин қолдирур ва халқлариға шул тариқ ила ўзин танитур эди. Бу ҳол диёри исломда, хусусан, бизим Туркистонда ҳозирда ҳам шул тариқа давом этмақдадир. Ислом тарихиға диққат кўзи ила қарасак, бизлардан кимлар чиқмади ва бошимиздан нелар ўтмади? Бизим мозиймиз бу каби ишларға кенгчилик бермас эдими?

Таассуф қилмак ила бирор эътироф этмакга мажбурмизки, бизим бу каби нуқсонимизға бош сабаб ўзимиздаги фикр дунлиги, маданий ва ижтимоий ишлардаги саботсизимиз ва ожизлигимиздир. Биз мусулмонлар умумий ва маданий ишларда ҳар замонда ўзимизнинг саботимиз ила шуҳрат топуб келдук. Ва бу пастликдан чиқмакга асло ғайрат этмадук. Йўлсиз таассубимиздан айрилмадук. Салафларимиз ўтқузуб кетган гулни қарамадук. Ўсдирмадук. Шунинг учун биз маданий жихатдан тубан, умумий ва ижтимоий

103 Паст, савияси паст.

104 Шу билан бирга.

105 Бокий, абадий.

ишларда салоҳиятсиз, ақлан ва фикран сўнг даражада заиф бўлуб қолдук. Бу каби ҳолимизда дохийларимизнинг ибқойи номи каби истиҳбоб даражасида бўлган ишлар у ёқда турсун тараққий ва тамаддун йўлида энг муҳим ишларимиз ҳам ишланмади. Бас, бизлар атолат асири ўлароқ ҳаётимизни битируб мўмиялар (ўлганда қотирилган инсон жасаглари) каби асрларча қотуб қолдук. Биз бу жонсиз ва қотқон ҳолимизда кўб даврларни кечирдук. Замонлар ўтди, ақллар ўсди, улум ва маориф тараққий қилуб маданият биноси ясалуб битди. Ер юзида ҳар дақиқада бўлуб турган минг турли инқилоб ва даҳшатли овозларни эшитуб ва кўруб бизлар ҳам асрларча юмулган ҳолда қолган кўзларимизни очдук. Ўзимизнинг ихтиёримизни фаҳмлар даражасига келдук. Лекин, қариндошларим, кўб мағрур бўлмангиз. Маним бу сўзларим умуман миллати исломияни хотирда тутуб ёзиладир. Аммо Туркистон мусулмонлари ўзларининг керакларини тушундилар, деб айтмакга жасорат қила олмайман. Эҳтиёж даражасидан ташқари бўлган мавзуларга аҳамият берувчиларимиз эса ниҳоятда нодирдир. Шунинг учундирки, бу мавзуйимиз ҳам бу кунгача майдонга чиқарилмади.

Мухтарам бобомиз Исмоилбек ҳазратлари Русия мусулмонларининг янги тараққий даврига кирмаклари тўғрисида энг олий ўрнини иқтисоб этмиш ва тарихи таждидимизнинг мабдаъи¹⁰⁶ каби ҳар кишининг фикрини ўзига жалб этадирган муҳим нуқтага тасодиф этмишдир. Мухтарам Исмоилбек учун бу қадри ўзи то қиёмат зоил¹⁰⁷ бўлмайдирган адабий ва тарихий бир ёдгордир. Миллат жумла осори тараққий ва таданний ила кўп онингдир. Онинг асарлари, онинг миллати шояд то қиёмат яшар. Булардан ҳам улуғ ва умумий бир ёдгор бўлурми?

Демак бу мавзуда бундан ҳам ортуқ сўз сўйламак бизим тарафдан, хоҳ бошқалар тарафидан эҳтимол зои¹⁰⁸ ва бидъат бир иш бўлуб кўрилу. Эҳтимол бу мавзуда матбуотимизнинг жиддий товуш кўтаришлари ҳам бир таҳсил ҳосил бўлмак лозим келур. Лекин йўк, ҳақиқат бу фикрдан ниҳоятда узокдир. Бу ёдгорлар Исмоилбекнинг исмин яшатмак учун не қадар қувватли ва жиддан миллий асар бўлсалар, ҳамаси ўзининг асарлари, ўзининг қилган хизматларидир. Бизим устимизга тушган вазифа эса анинг шул хиз-

106 Янги тарихимизнинг бошланиши.

107 Йўк бўлмайдиган.

108 Ортикча.

матларин тақдир этмак ва буни фақат тилимиз илагина эмас амалан кўрсатмак, яъни ани номи сақланурдай олийжаноб бўлганин билфеъл¹⁰⁹ майдонга қўймақдир. Биз бул вазифайи миллиямизни ийфо этмакга виждонан қарздормиз. Бурун замонларда биз бу каби ишлар ила шуғуллана олмадук. Сабаби юқорида ёзилди. Энди эса мусумонлар ҳам миллий ва ижтимоий ҳаётнинг нимадан иборат бўлганин фаҳмлай бошладилар. Ўлган виждонларимизга рух, қотуб қолган танларимизга ҳис кирди. Ақалли моддий ва маънавий хоссаларни бир-биридан ажратмак қадар қувватга молик бўлдук. Демак, бу кун бизда жузъий иқтидор, вазифайи виждониямизни билур қадаргина бўлса ҳам идрок ва фикр бор. Мана, виждон бизларга бу янги ишни, фақат эски бўлган бир вазифани тақдим этадир:

Миллатимизнинг интибоҳ¹¹⁰ига ва абадий ўларок ёпилмиш қалбларнинг, виждонларнинг инкишофига бош сабаб бўлган бобомиз, даҳа тўғриси бизни инсоният ҳислари ила мушарраф этган азиз отамиз рихлат этдилар. Энди бизлар бул зиёъи азим¹¹¹нинг мумкин қадар таъсирин қабул этмас даражада ҳиссиз ва жонсизлармизми? Тош ҳайкаллардек ҳеч бир хорижий асар нуфуз этолмайдирган қуруқ шохид ва жисми жомид¹¹²лар бўлуб қолмакни таржеҳ этаберамизми? Масаланинг энг муҳим нуқтаси ишта будир. Агар бизим виждонларимиз кўр ўлмас эса шояд бул муҳим нуқта, бул масъулият хуфя қолмаса керак. Исмоилбекнинг вафотлариға бир ярим ой вақт ўтди. Керак анинг вафти ва таржимайи ҳоли, керак ибқойи номи хусусида Туркистон миллатидан, анинг улубати даражасида бирор сўз эшитдикми ё бирор ташаббус кўрдикми? Ала-итлак¹¹³ ҳеч шай¹¹⁴ йўқ. Миллатнинг ҳаёти ва даражайи интибоҳи ишта бу каби соатларда, бу каби тажриба замонларда билинур.

Эй Туркистон ёшлари! Сиз ҳақиқатан бир вужудга моликсизми? Қани жавобингиз, қани фикрингиз? Не вақт ўзингизни кўрсатмакчисиз? Бу ҳақда кўб сўзлар, кўб фикрлик майдонга қўйилди. Улуғ муҳаррирлар ва адиблар жиддий муҳокамада бўлиндилар. Матбуот бир оғиздан товуш кўтарди. Аммо бизим

109 Амалий жиҳатдан.

110 Уйғониш, жойидан кўзғалиш.

111 Катта йўқотиш.

112 Тош қотган.

113 Шак-шубҳасиз.

114 Нарса.

Туркистонда нима бор? Бошка масалалар каби бу ҳам ўз холинча қолди. Бу тўғринда бир фикр ёзмак ва миллат номидан жавоб бермак шояд бир татар ўғлининг вазифаси бўлмаса керак. Бу миллат вазифаси. Миллатингиз, матбуотингиз, бутун фикр ва иродангиз ўзингиздадир. Бу виждоний ва умумий бир вазифа, миллий ва ижтимоий бир ишдир. Қани нима жавоб берасиз?

Эй Туркистон ёшлари! Бирор мулоҳазангиз борми? Йўқса эски одатимиз бўйинча бир мартаба қўлларингизни юзингизга сурмак ила ишни тамом қилдингизми?

Афкори умумияга қўшуласизми, ё ўзингиз мустақил иш кўрасизми? Ҳар ҳолда бу масала ҳақида муайян бир қарорга келуб қолмак сизнинг вазифангиздир.

А. Рауф Музаффар

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ ИЛА СУҲБАТ

20 июн аср вақти эди. Марғилонлик бир мударрис жаноблари ила Истанбулнинг “Гулхона парки”нинг соядор йўлакинда юрар эдук. Олдимизда, татарча барра коракўли телпақлик бир татар ила фас¹¹⁵лик бир турк охисталик ила кетарлар эди. Биз тез юруб ўтдук. Иккиси-да ошнодек кўрунди. Бир қўлумни кўксумга қўюб салом ишорати бериб ўтдум. Кўнглумга келдики, бу татар Исмоилбекга ўхшайдур. Балки анга ўхшаш бир кишидур. Фаслик турк бўлса муҳаррир Ҳамдуллох Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдук, “Ой Хожа!”, деб орқамдан ошно бир садо эшиттим. Қалбим уруб мазкур зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам колмади. Қайтиб мусофаҳа¹¹⁶ этдук. Ҳамдуллох Субҳибек хувийятимизни баён қилиб экан. Мулоқот асносинда дердилар: “На учун бу қадар тез қўчаланмоқ?”, яъни на учун бунча тез мўйсафид бўлмоқ. Ман ҳам билаихтиёр: “Афандим на учун бу қадар орикламоқ?” Устод ҳазратлари буюрдилар: “На чора, ҳепимиз бўйла¹¹⁷... Эртага Шом ва Мисрға азимат этишимни арз этдим. Ундай бўлса, суҳбат этайлуқ, дедилар. Ташаккур айтдим. Ҳамдуллох Субҳибек афандина жавоб бердилар. Ман ҳам мударрис афандидан айрилдим.

Парқдан чиқиб арабага миниб, устод ҳазратларининг манзили “Шоҳин пошо ўтели”га келдук. Таом буюрдилар. Аммо иштаҳалари йўқ. Садолари хаста, ва ҳар 3-4 дақиқада ҳафиф¹¹⁸гина йўталиб балғам ташлайдурлар. Хужрада манга Русиядан, Туркистондан, умум олами исломдан, дунёдан сўйлайдурлар. Мусулмонларни кундан кун тараққий этишини сўйлаб хурсанд бўлурлар. Яна дерларки: “Маҳмудхўжа, энди сиз сўйланг, боқалим¹¹⁹”.

Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона хулоса ҳар биридан сўйлайман. “Аллоҳга шукр, ҳукумат мактабларина-да туркистонли қардошлар бола бермоқга бошламишлар. Буқун 2 жариди ва бир мажаллангиз вор. Мактабларингиз-да бир оз тараққийда, албатта мустаид тараққий. Сиз ҳукумат мактабларинада зиёдароқ бола берингиз, рус маданиятидан қочмангиз.... Оҳ, билмам шу Бухоро на ўлур?” дерлар.

115 Туркларнинг бош кийими.

116 Қўл бериб кўришмоқ.

117 Ҳаммамиз ҳам шундай.

118 Енгил.

119 Кўрайлик.

Ман дерман: “Афандим, Бухорони ҳукуматимиз, яъни Русия тарбият этмагунча Бухородан бир шай умид этиб бўлмас”. Чунончи.... устод дерлар: “Ават, охири шўйла ўлмоғи лозим келур”. Яна сўз бошқа тарафа кетар. Ман бир неча дафъа талаби рухсат этдим. Балки зотингиз истироҳат этарсиз. Устод ҳазратлари дер: “Ҳожа афанди, сиз бурада бўлинсангиз баним роҳатим зиёда ўлур. Агарда кетсангиз мактуб ёзмоқға тутунарман”.

Устод ҳазратлари феврал ойинда Петрўградға бориб, мусулмон фраксиясини Муҳаммад Фотих афанди ва бошқалар ила эм “ширпинға” этиб келганда иттифоқан совуқ олиб, ондин бери нохуш бўлиб эканларки, Петрўграддаги мажлис машваратға хасталиқдан боролмаганлари учун ниҳоятда таассуф этарлар эди. Агарда Истанбул ҳавоси ёкса, бир неча муддат турмоқчи эдилар. Олдимиздаги кишни Аллоҳ кўйса, – Миср ал-Қоҳираға – ўтқариб, онда ҳам баъзи ишлар ишламоқчи эдилар. Қайтишда мани Боғчасаройда даъват ва Қримни афтомобил ила бирга юруб, манга кўрсатмоқни ваъда этдилар. Мен ҳам қайтишда Боғчасаройға кирмоқни ваъда бердим. Аммо бу манхус муҳораба¹²⁰ монё бўлди. Муҳтарам устоз ориқлаган, йўтал ва балғам ҳар замон машғул қилар. Ҳар замон рухсат хоҳлайман, жавоб бермайдулар. Изн сўраб кроватқарюлаға чўзулуб соатлар илан сўзлайдулар. Бир замон қарасак ярим оқшомдан бир соат ўтубдур. Яъни том 7 соат суҳбат этибмиз. Зўрға жавоб бериб зина бошиғача узатиб, қайтишға Боғчасаройға киришимға қайта-қайта сўз олдилар. 7 сана муқаддам устод ҳазратлари Самарқандға келиб муаллим Шақурий ва бизға меҳмон бўлуб эдилар. У замонгидан кўра энди кўб ориқлаб эканлар. Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимға ўтмаган эди. Аллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳойи 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман. Ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайду. Кошки эртаси Шомға кетмай, устод ҳазратлари ила зиёдароқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комилни энди кўлдан бердук. Ва олами руҳонийға учди. Балки уйқуларда, хулёларда ул зоти студа сифатнинг руҳи ила суҳбат этармиз.

Он айш гузашта, ки дигар бор нагардад,
Ди рафт зи дасту наравад, ҳеч зи ёдам.

Маҳмудхўж Бехбудий

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Мархум ходиму-л-миллат Исмоилбек ҳазратлари 1268 ҳижрий мутобиқ 1851 милодия санасинда Қримнинг “Ғаспра” қаря¹²¹синда дунёга келиб, Маскав эъдодий аскарий мактабинда ўқуган. Ондан сўнгра Истанбул ва Парижга амалий ва назарий икмоли таҳсил этиб, Русияга қайтуб “Русияда мусулмонлар” ном русча бир китоб ёзиб, Русия мусулмонларининг илмий, ижтимоий ва сиёсий ҳолларидан баҳс ва Русия мусулмонларини ҳимоя этган. Ҳижрий 1297, милодий 1880 санасинда Қримнинг мусулмон мадрасасинда русча муаллим тайинлангандурлар. 1883 милодия 10 апрелдан бошлаб мўътабар “Таржумон”ни ғарро жаридасини миллати ислом ва турклик хизмати учун чиқарган. Ва мусулмонларни нодон қисми тарафидан изо¹²² ва жафолар чеккан. Қашшоқлиги сабабли ўзи ва хотини ила “Таржумон”ни ёзмақ, тартиб этмоқ, ҳарф термоқ ва почтага топширмоқ тўғрисидаги оғир ишларни ишлаган ва ҳатто баъзан босмаҳонанинг мошина чархини ўзлари куч ва қўл ила айлантураган. Ва ҳар навъ меҳнат ва кулфатларни ўзиға раво кўруб, миллатни уйғонмоқиға, дунёдан, сиёсат оламидан, маданий миллатларни ҳолидан хабардор бўлмоқлари учун жисман ва руҳан ҳеч тинмасдан 35 сана ишлагандурлар. Мусулмонларни дунёдан хабардор қилмоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазоирда, Ҳинд ва Африқода, Туркистон ва Бухорода дафъалар ила саёҳат этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияға, улум ва фунуни асрия¹²³ға, саноат ва тижорати қарина¹²⁴ға ва рус маданиятиға даъват ва ташвиқ этгандурлар. Усули савтия мактабларини Русияда бонийи муассиси Исмоилбек ҳазратларидур. Биринчи янги усул алифбони мураттиб ва ношири яна Исмоилбек ҳазратларидур. Тараққиёти замонияға ялғуз даъват эмас, феълан ҳаракатда бўлуб, “жамияти хайрия, кироатхона, тараққиюни ислом, таовун¹²⁵ жамиятлари” ва буларға ўхшаш асосларға тааллуқ низомномалар тузатиб, халқ орасинда нашр этиб, бу кун, адади юзлар ила Русияда мавжуд илмий ва маданий жамиятларни барпо

121 Кишлоқ.

122 Ёмонлик.

123 Замонавий.

124 Замонавий.

125 Ўзаро ёрдам.

этдургандурлар. Ал-он¹²⁶ Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир феълан нашр бўлуб турган юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва мудирлари ул зоти студа сифотни шогирдидурлар.

Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари ичиндаги ҳар бир жаридахон ва ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жариди муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг букун Русия мусулмонлари орасинда миллиўнлар ила уламодан, муҳарририн ва муаллиминдан ва ўқувчилардан шогирди бордур. Ҳам қандай шогирд? 30 санадан бери доимо анга дарс ўқуйдурган шогирдлардур. Яна бу шогирдлар ўз охир умрларинча устоднинг анфоси қудсия¹²⁷си сабаби ила илалабад жорий афкори олиясидан дарс ва файз олмоқда бўлурлар. Хулоса, Исмоилбек ҳазратлари, сулс¹²⁸ асрдан зиёда айём тадрисинда миллиўнлар ила мусулмонларга доим дарс берди. Энди илалабад анинг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоясиз мусулмонларга дарси ирфон берар... Хулоса, Русия мусулмонлари ичинда мундай бир зот келган йўқдур. Ана ушбу зоти ноёб ушбу сана 5 зулқаъда – 12 сентябрда бу олами фонийдан рихлат этиб, бутун дунё мусулмон урафоларини асири яъс ва алам этди. Раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан васиъатан.

Маҳмудхўжа Бехбудий

126 Ҳозирда.

127 Мукаддас нафаслари.

128 Учдан бир.

ИСМОИЛБЕК ҒАСПРИНСКИЙ ВАФОТИ

Тамоми Россия мусулмонлариға маълум ва машхур “Таржумон” газетининг муҳаррири Исмоилбек Ғаспринский 11нчи сентябрда вафот қилиб, 12нчисида дафн қилинибдур. Онинг хусусида “Вақт” газетида бу тариқа ёзадур:

Исмоилбек Ғаспринский дунёдин кўчди!
Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун¹²⁹.

Одам бўлмоқ ва миллат ҳам умум инсонларга хидмат этмак йўлларини сўзи ва феъли бирла ҳамасрлари¹³⁰ға ва халаф¹³¹лариға ўргатгучи Исмоилбек ҳазратлари вафот этди. Бу кун эмди ул қабрда, туфрок остидадур. Исмоилбек ўз зеҳни ва ўз ғайрати бирла бу замондағи мусулмонлар учун кўтаришурга мумкин бўлгон даража ва шуҳратлариға етгандин ва ижтиҳодининг натижаларини ўз кўзи бирла кўргандин кейин дунёдин ўтди.

Исмоилбекнинг бойлиғи ва расмий рутбаси кўб зўр бўлмаса ҳам, адабий даражаси одатдин хориж¹³² зўр эди. Исмоилбек агарда орзу қилгон бўлса эди, ушбу истеъдоди ва ушбу ғайрат ва ижтиҳоди сабабидин дунёвий даражаларнинг ҳам юқорилариға, онинг ҳам олгон бўлур эди. Лекин адабий даражалар топгон одамлар наздида дунёвий даражаларнинг аҳамияти йўқдур.

Исмоилбек Россия мусулмонларининг бургалар мисолида онда-мунда қочуб-пусуб турувлари, бузулгон ва ишдин чиққон мошиналар, тегирмонлар равишида ишсиз ва ҳаракатсиз ётмоқлари, кўрлар мисолида ҳеч нарсани кўрмай ва билмай қолувлари ўрниға жамиятлар бўлуб, бошқалар бирла бир текис равишда дунёға келмоқларини, ҳаракат ва амаллари бирла дунёға кўрунмоқларини, замона аҳволини ва ўз атрофларини билиб ва англаб турувларини орзу қилур эди. Мунинг бутун маслағи ва бутун ижтиҳоди ушбу тўғрида саяй-ҳаракатдин иборат бўлди.

Қофқоз истисно қилинса, Россия мусулмонлари учун бошлаб миллий газета таъсис этгучи будур. Мусулмонларға газет ва матбуъ¹³³ асарлар ўқурға ўргатгучи будур. Ҳам енгил ва ҳам фойдалиқ

129 Албатта биз Оллоҳнинг хузуридан келдик ва албатта унинг хузуриға қайтамыз.

130 Замондошлари.

131 Ўзидан кейин келадиғанлар.

132 Ташқари.

133 Чоп этилган, нашр қилинган.

равишда ўқу йўлини бошлаб очгучи будур. Сиёсий инқилоблар вақтида мусулмонлар учун мўътадил бир йўл таъкиб этмак хусусида хидмат этгучиларнинг бири будур. Жамияти хайриялар таъсис қилмак тўғрисида далил бўлуб юргучи будур. Иншо¹³⁴ ва адабий таҳрирлар хусусида янги бир тартиб тузгучи ва истилохлар топиб бергучи будур.

Бу кун Россия мусулмонлари орасида не қадар газета ва журналлар, адабий рисола ва китоблар бўлса – ҳар бирининг, муаллим ва муаллималари тўғридин тўғри ва ёки восита бирла Исмоилбекнинг шогирдларидур.

Хайфки, Исмоилбек узоқ яшамади. Аммо фойдали ва маъноли яшов бирла яшади. Хоҳ билсунлар ва хоҳ билмасунлар ўз диндошлариға ва ўз миллатиға ҳақиқий ва самарали хидматлар бирла умрини ўткурди. Минглар ила усули жаид мактаблари очилиб аҳли ислом болаларининг букча кўтаруб, шул мактабларға бориб, самовардек кичкина болаларнинг ёзарға, ўқурға ўргатмоқларини ўз кўзи бирла кўриб вафот этди. Бахтлилардур. Мундай одамлар зохирий ўлум бирла вафот этсалар ҳақиқий ҳаётға киргучилардир. Мундай инсонлар ўз истиқболлари учун йўл белгуламоқни лозим кўргучи ёшларға Исмоилбекнинг ҳаёти намуна бўлурға яраса керак.

Эй марҳаматли Оллоҳ, Исмоилбекнинг ётадургон ўрнини тинч ва роҳат қил. Камчиликларини ўзингни раҳматинг бирла ёрлиқа. Кенг бўлгон ужмохингдан ўрин бер. Қолгонларға сабр ва савоб бағишла.

“Вақт” газетасидан

134 Адабий асар ёзиш.

ИННА ЛИЛЛАҲИ ВА ИННА ИЛАЙҲИ РОЖИЪУН

Муҳтарам “Таржумон” муҳаррири, бобомиз устоз Исмоилбек Ғаспринский ҳазратлари яқин вақтда йўтал касалига мубтало бўлуб, хасталик тўшаги узра ётканин эшитуб ҳама вақт бул мудхиш касалдан сихатланиб, қаламин давом этмагин (жаноби Ҳакк)дин тилаюр эдук. Ал-ҳукму ли-л-лаҳи¹³⁵, бу кун эшитамизки, (ҳайҳот), шундай ходими миллат ва ҳавоирни уммат мукаддас бобомиз 11нчи сентабрда дору-л-фанодин дору-л-бақоға рихлат этиб, Ватанни кўнглига доғлар қўймиш. Ул мунаввару-л-фикр бобомиз (ҳазрати Вожиб таъоло) раҳматиға мушарраф айлаб, шойиштаи жаннат килсун ва қоланлариға сабри жамил берсун. (Рифъатбек афанди) Ғаспринский ҳам илми фикриясин давом этуб, марҳум падари ази-зи каби миллатни ислоҳ ва тақомилига тиришсун¹³⁶. Марҳум устоз Исмоилбекни миллати ислом учун кўрсаткан хизмати Россия ва соир¹³⁷ давлатлардаги аҳли ислом тарафидин таърихларда номи қиёматғача унутулмайдурган даражада ёзилиши табиийдур. Шояд биз Туркистон мусулмонлари ҳам ёдимиздин чиқармагайбиз.

Бизларни тараққий ва маданият била ўртоқлашдургон Исмоилбек бобомиз, десам шояд хато килмаган бўлмагайман. Эмдилиқда мунн қаттиғ бир кучоғига тортиди. Бу дунёдин юз ўгуруб, афсус қаламин тўхтатди. Ўзини (ризойи Ҳакк) учун чин дунёга узатди. Эмди иккинчи Исмоилбек каби мунаввару-л-фикр, ҳақиқати ҳол инсонни дунёни кўзи кўрадурми эди. Ким билсун, қайда. Ул кечаи кундуз миллатни ғамила рангин табиий сарғайтурди. Миллатни алами била қаддин букчайтурди. Миллатни тараққий ва мутаолий-си¹³⁸ учун бошига қандай мушкуллик келса, тобора баҳодирлик била кўкрак беруб келди. Демак, албатта, маним бул сўзимдин баъзи ёр-аҳбоблар Исмоилбекни кўруб эдингми, мунча кўргандек тавсиф этдинг, десалар ҳам дейдурлар. Мунинг жавобига айтаман-ки, Исмоилбекни кўрганим йўқдур. Зероки, кўрмаган бўлсам ҳам, майдони мутолаага қўймиш асарлари, онинг Россия қалам рўйида чин миллат хизматчиси эканин кўрсатадур. Шул асарлар ҳамаси марҳум Исмоилбек ҳазратларин миллатпарварлик соясида ғайрат ва ижтиҳоди била ёзилгандур.

135 Хукм чиқариш фақатгина Оллоҳга хос.

136 Ҳаракат килсин.

137 Бошқа.

138 Юксалиши.

Дунёга келиб то кетгунча умрин миллати учун банд этуб мана бу кун Аллоҳ таъолони қудрати бирла миллатидин умидин узуб дору-л-бақоға кўчди. Бизни Туркистон уламоларига ўхшаш миллатни илдизи ила қурутмақ фикрида бўлмай, давомат тараққий йўлига солмақ фикрида бўлди.

Агар марҳум Исмоилбек ҳазратларини ёзадурган бўлсам икки-уч газет саҳифалари ишғол ўлур, лекин не фойда, ўлган одамни сўзлаш.

Эй аҳбоблар, эмди бизлар ҳам ул марҳум устозимизни руҳин дуодин унутмайлик (Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожибун).

Мирмуҳсин Шермуҳаммад

Ушбу хабарга газетамиздин жой бериб, ўз тарафимиздин айта-мизким марҳум Исмоилбек биз газет муаллифи (Остроумов – З.А) илан бир неча мартабалар мактуб юбориб ва мактуб олишиб ва ҳам Петроградда ва бошқа жойда бир неча мартабалар кўришуб, сўзлашуб бир-биримизга муҳаббат қилган эдук. Ул марҳумнинг вафотиға биз ҳам таассуфимизни баён қилиб, ушбу байт илан таъзиямизни еткурамиз:

Вақти жон додин фалотун якду ҳарфи кафт рафт,
Ҳайф доно мардуни сад ҳайф нодони зистан.

(Идора)

ЗИЁИ АЗИМ

Русия мусулмонларининг боъиси интибоҳи ва Русияда, Ҳинда усули савтия мактабларининг мужиби таъсиси бўлган ва “жамияти хайриялар” ва “таъовун” жамиятларининг барпо этдургон ва кўб осори хайрияи маънавия қолдургон ва Русия [мусулмон] матбуотининг отаси, “Таржумон”и ғарро жаридасининг соҳиби устоди муҳтарам Исмоилбек Ғаспринский ҳазратлари гирифтор бўлгон хасталиклари сабаби ила вафот этиб, 12нчи сентабр 5инчи Зу-л-қаъда муҳаррам жумъа куни дафини хоки ғуфрон этилибдурлар. Аллоҳ Таъоло қолганлариға сабри жамил бериб, устоди муаззамни ғариқи раҳмат этгай. Инна ли-л-лаҳи ва инна илайҳи рожиъун. Энди бу зоти муҳтарамнинг ёдгориси учун марҳумнинг исмиға мактаблар, вақфлар, испандиялар¹³⁹ ва амсол¹⁴⁰и таъсис этмоқ керакдур.

“Ойна” журнали, 1914 йил №48

139 Стипендиялар.

140 Шунга ўхшаш.

ҚАЙҒУЛИК ТЕЛЕГРОМ

12-чи сентабр Боғчасаройдан идорамизга келган телеграмни(нг) таржимаси:

Хўқанд, “Садойи Фаргона” муҳарририга. Ғаспринский жаноблари марҳум бўлдилар.

12нчи сентабрда кундузи соат 2да жаноза ўқулур.

Боғчасарой муҳарриридан

Идора:

Мундай қайғулик телеграмни олиб ўқуғач ёруғ дунё кўзимизга қоронғу бўлди. Чунки бул марҳум Исмоилбек афанди бутун Русиядаги мусулмонларни бир ёруғ юлдузимиз эдилар. Матбуот оламинда қоронғу кечаларда чикқан ой моҳтобимиз эдилар.

Худованди карим жойларини жаннатда қилиб, аҳли авлодлариға сабри жамил ато қилсун. Омин.

“Садойи Фаргона” газетаси, 1914 йил, 14 сентябрь.

х х х

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

16нчи сентабрда “мактаб хона”да муаллим Эшонхўжа жаноблари тарафидан Исмоилбек Ғаспринский ҳазратларини қисқачагина таржимайи ҳоли сўзланди. Ҳама мактаб болалари ихлос ила тинглаб турдилар. Шул вақтда болаларнинг бобомиз учун қайғу, ҳасратлари, ачинганлари юзларидан билинуб турур эди. Сўнгра бир шогирд тарафидан бир неча оят ва Қуръон ўқулуб марҳумнинг руҳига дуо қилинди.

“Садойи Туркистон” газетаси, 1914 йил, 30 сентябрь

ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙ ЁДИ

*“Миллат Исмоилбей каби
қаҳрамонларини унутса, ўз ҳаётини барбод этажакдир”.*

Наримон Наримонов

Инсондан дунёда яхши ном, эзгу амаллар мерос қолади. Бу дунёда одамларнинг моддий ва маънавий жиҳатдан бахт-саодатли ҳаёти учун ўз фикри, мол-дунёси ва жони билан хизмат қилган фидойи шахсларнинг хайрли ишлари ҳар доим яхшилик билан эсга олинади. Бугун вафотига юз йил тўлган Исмоилбек Гаспринскийни ёдга олганда шу донишманд маърифатпарварнинг тарих олдидан нақадар улкан ишлар бажаргани ҳаёдан кечади. Зеро, биргина “Таржимон” газетаси орқали артофга сочган фикрлари, илғор қарашлари, жадидона мулоҳазалари барчанинг юрагидан бирдек ўрин олган эди. Улкан жадидшунос, профессор Бегали Қосимов ўринли таъкидалаганидек, “Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургда Бомбейгача билар эдилар”; унга эргашар ва эъзолардилар.

Боқчасарой фарзанди, барча жадидлар отаси, машхур “Таржимон”нинг эгаси Исмоилбек Гаспринский дорилфанодан дорилбақога рихлат қилганда кўпчилик қалбини маҳзунлик эгаллади. Замондош ва маслакдошлари бу айрилик туфайли қайғурган, унинг нақадар ташаббускор ва тиришқок инсон бўлганини қайта-қайта таъкидлаган эдилар. “Миллатга, халқ ва жамоатга хизмат этувчилар эҳтимол ҳар вақт бўлиб келгандир, бири илм бирла хизмат этган бўлса, эҳтимолки иккинчилари моллари ва ақллари бирла ёрдам этгандирлар. Лекин Исмоилбекнинг хизмати барокотли ва жуда фойдали бўлди. Исмоилбек бу миллат учун хайрли ва назирсиз бир ходим эди”¹⁴¹. Бу фикр эгаси Ризоуддин Фахриддин ўзининг “Шўро” журналида Гаспринский фаолиятига назар ташлаб, унинг умрининг охириги лаҳзалари тўғрисида бир қанча қимматли маълумотлар ёзган эди. Маълум бўлишича, Исмоилбек 1914 йил 9 сентябрь куни ўз авлодларини, яқинларини ёнига қақриб: “Сўйлаяжак сўзларимга диққат эдингиз, ҳолим оғир, бунинг натижаси ушбу кунларда англашилади, модомики, туғилдикми, бир кун албатта ўлажакмиз, сўзларимдан мутаассир

141 “Шўро” журнали, 1914 йил, ноябрь сони.

бўлмангиз, туғилиш табиий бўлғони каби, ўлмак-да табиийдир”, деган мазмунда сўзлаган ва бир канча васиятлар қилади.

1914 йил 10 сентябрь куни кечга қараб, юзни қибла томонга буриб қўйилади ва то эрталабгача шу зайлда ётади.

1914 йил 11 сентябрь куни эрталаб соат саккизларда жон таслим этади.

1914 йил 12 сентябрь жума куни жанозаси ўқилади ва бу намозда беш-олти минг киши иштирок этади.

Зеро, ҳар бир мусулмон зиёлиси Гаспринский ўлими хабарини эшитган заҳоти аввало: “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун” калимасини такрорлагани, сўнгра йиғлагани, кўз ёш тўққани шубҳасиздир. Исмоилбекнинг елкадоши Ҳасан Сабрий Айвазов: “Эй устоз! Сен бир қуёш эдинг! Шарқда асрларча жаҳолат зулмати туфайли инкирозга маҳқум қолмиш турк-мусулмон қавмларини танвир (нурли қилиш) учун тулуъ этмиш (чиқмиш) бир қуёш эдинг”, деб ёзди.

Ўзбек жадид адабиётининг дарғалари, хусусан, Маҳмудхўжа Бехбудийдек етакчи зиёлилар ҳам уни ўзларига маънавий падар, йўлбошчи ва маслақдош санаганлари бежиз эмас. Айниқса, Гаспринский вафоти муносабити билан дунёнинг турли бурчакларидан афсус-надомат, йиғи-йўқлов товушлари эшитилди, айни дамда тақдирга тан берилди. Марҳумнинг яқинларига – Боқчасаройга мусулмонларга хос юксак одоб билан таъзия изҳор қилинган, сабри жамил тиланган мактублар, телеграммалар, хабарлар тинимсиз бориб тургани – буларнинг барчаси тарихий ҳақиқат, албатта. Ўша даврда дунёнинг кўплаб газета ва журналларида, хусусан, татар матбуотида босилган мақолаларнинг сон-саногига етиб бўлмайди. Бу гапда муболаға йўқ. Чунки биргина ўзбек матбуотида Гаспринскийга бағишлаб 1914 йилнинг сентябридан ноябригача бўлган, бор-йўғи икки ой давомида ўнлаб асарлар эълон қилинди. Бу адабий, илмий, ижтимоий руҳдаги манбаларни “Марсия-шеърлар”, “Публицистик мақолалар ва хабарлар” тарзида шартли равишда таснифлаш мумкин. Қўлимизда жамланган манбалар шунга асос беради.

Энди бевосита тўпланган манбалар тафсили ва таҳлилига келадиган бўлсак, гап аввалидаёқ айтиш лозимки, уларнинг умумпафосида бир-бирига уйғунлик, маъно-мундарижаси ва умуммоҳиятида яқинлик мавжуд. Бу умумият негизи ачиниш ва ифтихор, афсусла-

ниш ва орзу-умид каби иккиқиррали ҳис-туйғулардан иборат. Шу билан бирга, дунёдаги бирор тирик жон қочиб қутула билмайдиган, бандасининг бошига қачон келиши номаълум ўлимдек сирли ходиса Гаспринский феноменини атрофлича идрок этиш учун ҳам ғанимат бир фурсат бўлгандек таассурот қолдиради. Чунки ер учун лангар ўлароқ яратилган тоғлар маҳобати, ҳайбати, улуғворлиги ундан узоқлашган сари кўринади, англанади, ҳис қилинади, идрок этилади. Замондошлари, маслакдошлари Исмоилбек Гаспринский вафот этган маҳалининг ўзидаёқ бу шахсият миллат учун чинакам бир порлаган маёқ бўлганини тан олишди, эътироф этишди. Орадан вақт ўтган сари эса бу улкан шахс баён қилган ўғитлар, ҳикматлар, ҳаёт учун дастурга муносиб қарашлар ўз исботини топди: ўздан кейингиларга миллий ўзликни англаш борасида мухташам фикр майдони бўлиб хизмат қилди. Маҳобатга ҳақиқат ва ҳайбат қўшилди.

Ўзбек ижодкорларининг Гаспринскийга бағишланган асарлари, асосан, у зотнинг вафоти муносабати билан майдонга келди. Аммо алоҳида таъкидлаш керакки, бу ўлим ҳодисасидан аввал ҳам айрим ўзбек шоирлари Гаспринский номи ва “Таржимон” газетаси билан боғлиқ бир-икки асар ёзган эди.

Самарқандлик шоир ва маърифатпарвар Сиддиқий Ажзий томонидан ёзилган, Оренбургдаги машҳур “Шўро” журналида босилган “Ташаккур ва рижо” номли шеърда туркий халқларнинг барча таникли жаҳид зиёлилари, миллат раҳнаmolари – “Анвори иттифоқ, таракқий зиёлари”нинг хизматлари улуғланади, “Юлдуз”, “Улфат”, “Таракқий” каби матбуот нашрлари тилга олинади. Муаллиф ўша миллат оидинларининг унутилмас хизматларига урғу берар экан, албатта, Гаспринскийни ҳамда унинг “Таржимон” газетасига тўхталиб:

“Икро эдан вазифасин Оллоҳ лисони ила,
Нашр этди маъвизасин “Таржимон” ила,
Халқ ўлди ошно бу сабаб жаҳон ила,
Ҳал этди мушкулоти фунунинг баён ила”¹⁴², деган мисраларни ёзади.

Ўзбек матбуотидаги илк асар – тошкентлик шоир Каримбек Камийнинг (1965-1922) “Мўътабар “Таржимон” ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳақкинда” сарлавҳали шеъри “Ойна”

142 “Шўро” журнали, 1913 йил, 1 июль.

журналининг 1914 йил 19 феврал сониди босилади. Гаспралишунос З. Абдирашидов маълумотига кўра, ушбу шеърни Камий 1898 йили ёзган ва “Таржимон”га юборган. Гаспринскийнинг “Тошкандлик шоир Камийга” жавоб мақоласида (“Таржимон” 1898. №41) айтилишича, муҳаррир ўзларига тегишли бўлган бу мақтов шеърни газетада беришга истиҳола қилган¹⁴³. Гаспринский вафотидан анча аввал ёзилган бу шеърда “чўқ расо, фикри фасих” деб газета муҳаррири сифатланса, “Таржимон”нинг ўзида эса турфа хил хабарлар, илм-фан, “одобу маош”га доир насиҳатлар, ҳатто инсонни шоду хуррам қиладиган латифалар чоп этилиши шеърнинг йўсинда таъкидланади:

“Ҳар хуруфи гул каби, ҳар нуқтаси гунча мисол,
Хуш тамошо истаянларга гулистон “Таржимон”¹⁴⁴.

“Таржимон” ва газета муҳарририни шу зайлда гулу гулистонга қиёслаган Каримбек Камий у зот вафотига бағишлаб “Ҳақойиқи оғох, маорифи дастгоҳ, устози замон, соҳиби “Таржумон”, жаноби Исмоилбек ҳазратларининг руҳи пурфутуҳларина иттихоф” деб номланган, узун сарлавҳали таърих-марсиясини ёзади. Зеро, шоирнинг Гаспринскийга муносабати сарлавҳадаёқ акс этгани аниқ: кўпчиликнинг устози, ҳақиқатга ошно, маорифпарвар; сўнгра шеър матнида “фарди замон” экани айтилади.

“Жумлаи ислом элига раҳбару устоз эди,
Барча шогирдонина эрди атодек меҳрибон.
Эрди ул зоти муқаррам дину миллатга паноҳ,
Эрди ул зоти муаззам муқтадои мўъминон”¹⁴⁵.

Камий фикрича, у зотнинг бундай гўзал сифатлари – “мадху авсофи”ни жуда кўп келтириш мумкин. Энг муҳими, мусулмонлар бошига келган бу катта мусибатни енгил ҳам санаб бўлмайди, яъни “Жумлаи ислом элига бу мусибатдур калон”.

Таъкидлаш керакки, Гаспринский вафотига бағишлаб марсия-таъзиянома руҳида ёзилган шеърларда шоирларнинг одамларга, миллат аҳлига, мусулмонлар жамоасига мурожаат услуби кузатилади:

“Йиғла, миллат қон тўқуб, айлаб наволар йиғлагил,
Исмоилбек руҳина қилғил дуолар, йиғлагил.

143 Қаранг: З. Абдирашидов. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. Ташкент. “Akademnashr”. 2011. стр. 160.

144 “Ойна” журнали, 1914 йил, 19 февраль (№17).

145 “Садои Туркистон” газетаси, 1914 йил, 7 октябрь.

Чок-чок айла яконг, қон тўк кўзингдин тинмайин,
Алиф қаддинг дол этиб, ушлаб асолар, йиғлагил”¹⁴⁶.

Шундай даъват билан бошланган марсия-таърих шеърисида шоир Тавалло Исмоилбек Гаспринскийни нур сочиб турган юлдузларга, зулматли тунни ёртигувчи Ойга ўхшатади; олий насабли эканига урғу беради. “Биз жужуқларга қўшул, келгил оталар, йиғлагил”, деб кексаю ёшларнинг махзунлигини ифода этади.

Бухоролик Садриддин Айний ўз шеърисида устозидан, яъни “Руҳи авлодан жудо, нури мусаффодан жудо” бўлганига фарёдлар қилади:

“Бир ўзунг биз миллати ислома фарёд айладинг,

Банди ғафлатдан заволли халқи озод айладинг,

Сўйладинг, ёздинг, болишдинг ҳеч маънос ўлмадинг,

Юрту ер вайроная дўнмишди обод айладинг”¹⁴⁷.

Исмоилбекнинг беқиёс хизматларидан бири вайроналарни обод қилганидир. Умуман, бағишловлардан тазод санъатидан, яъни зулматни ойдинлатгани, вайронани обод этгани каби ифодалар кўп кўзга ташланади.

Таҳлил қилинган шеърларда баён этилган туйғуларга ҳамоҳанглик андижонлик 16 ёшли талаба Ҳамидийнинг “Маърифатпарвар бобомиз Исмоил Гаспринский ҳазратлари ҳақида таъзияномамиз”, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Марсия”, Хусайнхўжа Саодатий исмли кишининг “Марсия”, Абдулла Авлонийнинг “Адиби шаҳир Исмоилбек руҳина”, самарқандлик шоир Фаҳриддин Рожийнинг “Исмоилбек ҳазратлариға”, Сиддиқий Ажзий “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға”, Васлий Самарқандийнинг “Таърихи рихлат жаноб мирзо Исмоилбек соҳиби жаридидаи “Таржумон” раҳматуллоҳ раҳмаган ва асътан ва удхула фил жинон”, самарқандлик муаллим Хатоийнинг “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға”, Мулла Шамсиддин Қори Хоибнинг “Мухтарам фозили нуктадон ва фаридуз-замон, ношири “Таржумон”, аҳволи замон Исмоилбек Гаспринский жанобларининг таърихи соли фавтлари” номли таърих-шеърларида ҳам ўз ифодасини топган.

146 Тўлаган Хўжамёров (Тавалло). Адиби замон, ношири “Таржумон” Исмоилбек Гаспринский жаноблариға таърих// “Садойи Фарғона” газетаси. 1914 йил, 26 сентябрь.

147 Садриддин Айний. “Буюк бобомизнинг мусибатила паришон ўлан хотирдан бир неча паришон шеърлар” // “Садойи Туркистон” газетаси. 1914 йил 30, сентябрь.

Исмоилбек Гаспринский вафотига бағишланган публицистик руҳда ёзилган адабий мақолалар ҳам муаллифларнинг ички туйғулари, маҳзун кайфияти ва айриликнинг хаяжонли надоматлари билан йўғрилгандир.

Масалан Махмудхўжа Бехбудий ўзининг “Саёҳатнома” асаарида 1914 йил 20 июнь куни Истанбулнинг Гулхона паркида Исмоилбек Гаспринский билан учрашиб қолгани ва улар якка ҳолда, юзма-юз етти соат давомида суҳбатлашганини ёдлайди. Устоз билан шогирд ўртасида бўлиб ўтган жиддий суҳбатнинг асосий ўринлари шу хотирада берилди. Бехбудий Гаспринскийнинг ташки қиёфасига диққат қаратар экан, ундаги бетоблик аломатларига, енгилгина йўталишлари ва анча озиб кетганини ёзади. Ҳатто хол-аҳвол сўрашиш пайти “Нима учун бу қадар озиб кетгансиз?” деб савол беради. Суҳбат жуда марокли бўлиб ўтганини Бехбудий шундай эслайди: “Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимга келмаган эди. Аллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳойи 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман. Ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайдур”¹⁴⁸. Албатта, бу хотирани Бехбудий устозининг ўлим хабарини эшитгандан кейин ёзган эди. Шу билан бирга, Гаспринский вафоти муносабати билан “Ойна” журналида босилган “Исмоилбек ҳазратлари” номли махсус мақоласида: “Мусулмонларни дунёдан хабардор қилмоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазоирда, Ҳинд ва Африкода, Туркистон ва Бухорода дафъалар ила саёҳат этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияга, улум ва фунуни асрияга, саноат ва тижорати қаринага ва рус маданиятига даъват ва ташвиқ этгандурлар”¹⁴⁹, деб Гаспринский хизмати ва фаолиятининг географик қамровига жуда ўринли баҳо беради. Бехбудий ёзишича, “устози муаззамнинг” олимлар, муҳаррирлар, муаллим ва ўқувчилар тоифасига мансуб миллионлаб шогирдлари бор.

Абдурауф Музаффарзода “Марҳум Исмоилбек номига ёдгор қолдирув масаласи” мақоласида Гаспринский умумфаолиятини туркий миллатлар тарихига қиёслаган ҳолда ёзади. Устозининг таржимаи ҳолига, оилавий муҳитига, бошидан кечирган қийинчиликларига, фикрий салоҳиятига, ижтимоий-сиёсий тафак-

148 “Ойна” журнали, 1914 йил, 49-сон.

149 “Ойна” журнали, 1914 йил, 50-сон.

кури кўлами ва даҳолигига урғу беради: “Исмоилбекда бўлганидек қатъий қарор ва ғояйи хаёлининг қатъий умидларга ўралмоғи ниҳоятда нодир дохийлардагина кўринади. Истикболдаги умид ва мақсадларни ва уларга бориб етишнинг ҳақиқий ва тўғри бўлган йўллари узоқдан кўриб турмак хоссаси турк миллатида Исмоилбекдаги каби ҳеч бир дохийда кўрилган эмас, десак шояд хато қилмаган бўлармиз”. Шу билан бирга, мақола муаллифи Гаспринский вафоти-иртиҳолидан ҳам қиймат топиб: “Ул олийжаноб орқасидан бизгина эмас, бутун турклик ва бутун ислом дунёси йиғлайдур. Не бахтлидур бу рух, не чиройлик ва гўзалдир бу иртиҳол”, деб таъсирли қилиб ёзади¹⁵⁰.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий айна мавзудаги “Явму-л-вафот” мақоласида Исмоилбекни: “Ўзини инсон эканлигин ҳақиқий кўз билан кўргандан бери бутун Русия мусулмонлари орасида маориф денгизини оқизмоқ ва тошзорларни сабззор этмоқ муродида қаршидаги “садд” бўлган баъзи нифок, ғафлат ва жаҳолат каби ҳисобсиз тизилган энг зўр катта тоғларни ёлғиз ўзи Фарҳод каби ижтиҳод ва ғайрат тешаси билан бузиб текис қилгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди”¹⁵¹, дея улуғлади.

Гаспринскийга бағишланган бу йўналишда ёзилган асарлардан биттаси аёл киши қаламига мансуб. Сора Музаффария “Шафқатли отамиздан айрулдук” мақоласида хотин-қизлар номидан таъзия изҳор этади. “Таржимон” газетасига илова ўлароқ “Олами нисвон”ни нашрдан чиқарганини ёдга олиб: “Муҳтарам отамиз Исмоилбек хотун-қиз тоифаси учун ҳам улуғ бир ҳомий эди. Ул доимо бизларни ҳимоя қилуб, илмий ва маданий ҳаракатимиз учун йўллар кўрсатди”¹⁵², деб таъкидлайди.

Юқорида айрим кирралари таҳлил қилинган мақолалардан ташқари ўша даврдаги ўзбек матботи “А.А.З” (Ашурали Зоҳирий) нинг “Марҳум Исмоилбек қандоғ ишлар қилган?”, “К.А.” имзоли муаллифнинг “Исмоилбек ким эди?”, “Қ.Ш.С.” имзоси билан каркилик муаллифнинг “Улуғ бобом қайғуси” номли мақолалари босилади. “Туркистон вилоятининг газети”да эса Гаспринский вафотига оид хабар билан бирга Мирмуҳсин Шермуҳаммад ёзган маҳсус мақоласи эълон қилинди.

150 “Садои Туркистон” газетаси, 1914 йил, 30 сентябрь.

151 “Садойи Фаргона” газетаси, 1914 йил, 24 сентябрь.

152 “Садои Туркистон” газетаси, 1914 йил, 7 октябрь.

Таъзия кунларида “Таржимон”га дунёнинг тўрт тарафидан таъзия мактублари ва телеграммалари ёғилади. Буларни йўлловчилар орасида туркистонлик муҳаррир ва адиблар ҳам бор эди. “Таржимон”нинг “Таъзия телеграфлари” рукнида Бехбудий Самарқанддан юборган: “Кадарингиза иштирок эдиёрим. Жаноби Ҳақдан сабр ва таҳлил ниёз эдиёрим”, деган қиска хабари берилади. Кўконлик бир гуруҳ муаллим ва ёшлар: “Садойи Фарғона” идорасина севгили Исмоилбекнинг иртихолина доир чекилан хабар бизлари фавқулудда мунгдор этди. Ушбу зиёи олима жумла ила биз-да аглаёриз. Хўқанд генжлари ва муаллимлари марҳумнинг руҳина раҳмат, қолонлара сабр ва таҳмил таманно айлаярак жомеъда дуо этдилар”, деб хабар юбордилар. Хабар газетанинг 1914 йил 5 октябрь сонидан босилади. Орадан бир ҳафта ўтиб, газетада “Ойна” муҳаррирларидан Мирзошоҳ Ҳафизов ва Усмон Хўжанинг: “Эски Бухоро мусулмонлари нурландирижи Исмоилнинг вафотидан ўтру қадарларингиза иштирок эдиёриз” тарзидаги таъзияномаси берилади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек матбуотида босилган қатта ҳажмли шеърӣ асарлар ва публицистик мақолаларда ҳам, Боқчасаройга йўлланган қиска сатрли таъзия мактубларида ҳам Исмоилбек Гаспринский феномени, турли хислатлари, юксак инсоний фазилатлари такрор ва такрор ёдга олинади. Зеро, бу “ходимул миллат” шундай ҳурмат-эҳтиромга муносиб, бетакрор тафаккурга эга, бир неча юз йилларда бир марта дунёга келадиган доно ва фидойи шахслардан бири эди. Уни ўзбек адиблари самимият билан эслашди, бағишловларини чин юракдан жуда таъсирли услубда ёзишди. Аслида, Гаспринский ўғитича, ижод аҳли қаламини икки пуллик қуруқ сиёҳдонга ботириб эмас, балки юрагига ботириб, юрак қони билан ёзиши лозим, шунда бошқаларнинг виждонига етиб боради. “Халқ бирла аралашувингиз шу равишда бўлсинки, ораларида турган вақтингизда улар сизни севсинлар ва айрилгандан сўнг сиз учун йиғласинлар” – Исмоил Гаспринскийнинг бу ҳикмати, фалсафӣ фикри ўз ҳаёт йўлига ҳам, айрилиқ онларига ҳам бирдек тааллуқлидир.

Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,

Шеърларга доир қисқа изоҳлар:

1. Каримбек Камийнинг (1865-1922) “Мўътабар “Таржимон” ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳақинда” шеъри “Ойна” журналининг 1914 йил 19 февраль (№17) сонида эълон қилинади. Гаспралишунос З.Абдирашидов маълумотга кўра, ушбу шеърни Камий 1898 йили ёзган ва “Таржимон”га юборган. Гаспринскийнинг “Тошкандлик шоир Камийга” жавоб мақоласида (“Таржимон” 1898. №41) айтилишича, муҳаррир ўзларига тегишли бўлган бу мақтов шеърни газетада беришга истихола қилган (Қаранг: З. Абдирашидов. Исмоил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. –Ташкент: “Akademnashr”, 2011. – Стр. 160.) Камийнинг шеърларини филология фанлари номзоди Олим Олтинбек эски ўзбек ёзуvidан жорий ёзувга ўгириб, изоҳлари билан 1998 йили “Маънавият” нашриётида “Дилни обод айлангиз...” номи билан нашр эттирган.

2. Шеърнинг мақтасида “Ҳамидий” тахаллуси бўлган учун Абдулҳамид Чўлпонга (1897-1938) нисбат бериладиган ушбу “Маърифатпарвар бобомиз Исмоил Гаспринский ҳазратлари ҳақинда таъзияномамиз” номли шеър “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 24 сентябрь (№64) сонида “Андижон. 16 ёшли талаба” имзоси билан босилади. Чўлпон миллий уйғониш даври адабиёти, хусусан, эрк ва озодлик пафосида юксак бадииятга эга шеърлар ёзган истеъдодли шоирлардан бири саналади.

3. Тўлаган Хўжамёров (Тавалло)нинг (1883-1937) “Адиби замон, ношири “Таржумон” Исмоилбек Гаспринский жанобларина таърих” шеъри “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 26 сентябрь (№65) сонида босилади. Тавалло ўзбек жаҳид адабиётининг таниқли намояндаларидан бири.

4. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) қаламига мансуб бу “Марсия”, “Х.Ҳ.Н” имзоси билан “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 28 сентябрь (№67) сонида босилади. Адабиётшунос олимлар XX аср ўзбек адабиёти тарихида Х.Ҳ.Ниёзий тўғрисида жуда кўп илмий-адабий асарлар ёзишди.

5. Фарғонага Тошкентдан юборилган бу “Марсия” муаллифи Хусайнхўжа Саодатий исмли киши бўлиб, шеър “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 30 сентябрь (№68) сонида босилади.

6. “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил (№42) 30 сентябрь сонида берилган “Марсия устоз Исмоилбек жаноблари” ном-

ли шеър охирида “Тавалло” тахаллуси турибди. Демак, бу марсия ҳам Тўлаган Хўжамёров – Тавалло қаламига мансубдир.

7. Бухоролик Садриддин Айнийнинг (1878-1954) “Буюк бобомизнинг мусибатила паришон ўлан хотирдан бир неча паришон шеърлар”и ҳам “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил (№42) 30 сентябрь сониди нашр қилинган. XX аср адабиётида Садриддин Айний “Қуллар”, “Дохунда” романлари, “Эсдалиқлар”, “Одина”, “Эски мактаб” каби асарлари билан танилган эди.

8. Тошкентлик Каримбек Камийнинг “Ҳақойиқи огоҳ, маорифи дастгоҳ, устози замон, соҳиби “Таржумон”, жаноб Исмоилбек ҳазратларининг руҳи пурфутуҳларина иттиҳоф” номли узун сарлавҳали бу шеъри “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 7 октябрь (№43) сониди эълон қилинган.

9. Абдулла Авлонийнинг (1878-1934) “Адиби шаҳир Исмоилбек руҳина” номли жиддий шеърларидан бири ҳам “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 7 октябрь (№43) сониди босилган.

10. Самарқандлик шоир Фахриддин Рожийнинг “Исмоилбек ҳазратлариға” шеъри машҳур “Ойна” журналининг 1914 йил 49-сониди эълон қилинади.

11. Сиддиқий-Ажзийнинг (1864-1927) “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға” шеъри “Ойна” журналининг 1914 йил 51-сониди эълон қилинган.

12. Васлий Самарқандийнинг (1869-1925) тожик тилида ёзилган “Таърихи рихлати жаноби Мирзо Исмоилбек соҳиби жариди “Таржумон” роҳматуллоҳи роҳматан васиъатан ва адхалаҳул-жинан” сарлавҳали марсияси “Ойна” журналининг 1914 йил 52-сониди босилади.

13. Самарқандлик муаллим Хатоий ёзган “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға” шеъри “Ойна” журналининг 1914 йил 55-сониди босилади. Шеърнинг ўртадаги банди форс-тожик тилида ёзилган.

14. “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1914 йил 12 октябрь (№80) сониди босилган “Марҳум фозил-и нуктадон ва фарду-э-замон ношири Таржумони аҳволи замон Исмоилбек Ғаспринский жанобларининг таърих соли фавтлари” номли шеър-таърих Мулла Шамсиддинқори Хоиб қаламига мансубдир.

15. Мир Сарвар ёзган “Таърихи иртиҳоли Мирзо Исмоилбек Ғаспринский” сарлавҳали шеър “Ойна” журналининг 1914 йил 58-сониди босилган.

Мақола ва хабарларга доир қисқа изоҳлар:

16. Кўконлик муаллиф Ашурали Зохирийнинг (1885-1937) “А.А.З” имзоси билан “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 17 сентябрь (№60) сонида босилган “Марҳум Исмоилбек қандоғ ишлар қилган?” номли мақоласида Гаспринский фаолияти қисқача ёритилган.

17. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Х.Ҳ.Н” қисқартма имзоси билан “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 24 сентябрь (№64) сонида босилган “Явму-л-вафот” марсия руҳидаги мақоласи ички сажълар билан ҳиссий йўсинда ёзилган.

18. “К.А.” имзоли “Исмоилбек ким эди?” деган мақола “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 28 сентябрь (№67) сонида босилган.

19. А.Рауф Музаффарнинг мақоласи “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 30 сентябрь (№42) сонида босилган “Марҳум Исмоилбек ҳазратлари” номли мақоласида Гаспринский фаолияти анча тафсилоти билан ёритилади.

20. Сора Музаффариянинг Тошкентдан туриб ёзган “Шафқатли отамиздан айрулдук” номли мақоласи “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 7 октябрь (№43) сонида эълон қилинган. Мақола муаллифи туркистонлик хотин-қизлар номидан таъзия изҳор қилади.

21. “Қ.Ш.С.” имзо билан каркилик муаллиф “Улуғ бобом қайғуси” мақоласи “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 17 октябрь (№44) сонида босилади.

22. А.Рауф Музаффар мақоласига “Марҳум Исмоилбек номига ёдгор қолдиру масаласи” сарлавҳасидан кейин “Бу мақоламни падари маънавийим Исмоилбек руҳиға бағишлайман” деган кўшимча саврлавҳача ҳам қўяди. Мақола “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 5 ноябрь (№46) сонида нашр қилинган.

23. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг (1875-1919) “Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат” мақоласи “Ойна”нинг 1914 йил 49-сонида босилган.

24. “Исмоилбек ҳазратлари” мақоласи ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий қаламига мансуб бўлиб, “Ойна”нинг 1914 йил 50-сонида босилган.

25. “Исмоилбек Гаспринский вафоти” мақоласи “Вақт” газетасидан олиниб, “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1914 йил 18 сентябрь (№73) сонида босилади.

26. “Инна ли-л-лаҳи ва инна илайҳи рожиъун” – тошкентлик маърифатпарвар Мирмуҳсин Шермуҳаммад ёзган бу мақола “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1914 йил 25 сентябрь (№75) сонида эълон қилинган.

27. Исмоил Гаспринскийнинг вафотига доир “Хабарлар” барча вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган бўлиб, бу ўринда айрим намуналар келтирилди.

МУНДАРИЖА

З.Абдирашидов. Туркистон жадидлари ва Гаспринский (Сўз боши ўрнида)	3
---	---

І-бўлим. ШЕЪРЛАР

Каримбек Камий. “Мўътабар “Таржимон” ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳаққида”	10
Ҳамидий (Абдулҳамид Чўлпон). Маърифатпарвар бобомиз Исмоил Гаспринский ҳазратлари ҳаққида таъзияномамиз	11
Тўлаган Хўжамёров (Тавалло). “Адиби замон, ношири “Таржумон” Исмоилбек Гаспринский жанобларина таърих”	12
“Х.Ҳ.Н.” (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий). “Марсия”	13
Хусайнхўжа Саодатий. “Марсия”	15
Тўлаган Хўжамёров (Тавалло). “Марсия устоз Исмоилбек жаноблари”	16
Садриддин Айний. “Буюк бобомизнинг мусибатила паришон ўлан хотирдан бир неча паришон шеърлар”	18
Каримбек Камий. “Ҳақойиқи огоҳ, маорифи дастгоҳ, устози замон, соҳиби “Таржумон”, жаноб Исмоилбек ҳазратларининг руҳи пурфутуҳларина иттиҳоф”	19
Абдулла Авлоний. “Адиби шаҳир Исмоилбек руҳина”	20
Ф. Рожий (Ғафурдин Рожий). “Исмоилбек ҳазратлариға”	22
Сиддикий Ажзий. “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға”	23
Васлий Самарқандий. “Таърихи рихлати жаноби Мирзо Исмоилбек соҳиби жаридан “Таржумон” роҳматуллоҳи роҳматан васиъатан ва адхалаҳу-л-жинан”	24
Хатойий. “Исмоилбек ҳазратлари ёдиға”	25
Мулла Шамсиддинқори Хоиб. “Марҳум фозил-и нуқтадон ва фарду-л-замон ношири Таржумони аҳволи замон Исмоилбек Гаспринский жанобларининг таърих соли фавтлари”	27
Мир Сарвар. “Таърихи иртиҳоли Мирзо Исмоилбек Гаспринский”	28

Ибўлим. МАҚОЛА ВА ХАБАРЛАР

“А.А.З” (Ашурали Зоҳирӣ). “Марҳум Исмоилбек қандоғ ишлар қилган?”	29
“Н.Ҳ.Ҳ.” (Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий). “Явму-л-вафот”	32
“К.А.”. “Исмоилбек ким эди?”	34
А. Рауф Музаффар. “Марҳум Исмоилбек ҳазратлари”	36
Сора Музаффария. “Шафқатли отамиздан айрулдук”	43
“Қ.Ш.С.”. “Улуғ бобом қайғуси”	44
А.Рауф Музаффар. “Марҳум Исмоилбек номиға ёдгор қолдиру масаласи”	45
Маҳмудхўжа Бехбудий. “Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат”	49
Маҳмудхўжа Бехбудий. “Исмоилбек ҳазратлари”	51
“Вақт”дан. “Исмоилбек Гаспринский вафоти”	53
Мирмуҳсин Шермуҳаммад. “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожибун”	55
Зиёи азим	57
Қайғули телеграм	58
Тошканд хабарлари	58
Б.Каримов. Исмоилбек Гаспринский ёди (Сўнгсўз)	59
Изоҳлар	67

Бадиий-публицистик нашр

ИСМОИЛБЕК ГАСПРИНСКИЙНИ ЭСЛАГАНДА ...

Муҳаррир:
Нодира Эгамкулова

Техник муҳаррир:
Файзулло Азизов

Дизайнер:
Дилмурод Жалилов

«Тирон zamín ziyo» нашриёти
Лицензия: А1 № 171. 2010 йил 11 июн
Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35

Теришга 2014 йил 14 сентябрда берилди.
Босишга 2014 йил 8 октябрда рухсат этилди.
Бичими: 60x84 1/16 «Virtex Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
4 шарт. б.т. 3,72 ҳисоб нашр. таб.
Адади 300 нусха. 86-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй
E-mail: Muharrir@list.ru